Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 68 (15753) ◆ 1996 чылдың май 24, пятница ◆ Ат салган шагы 21.45 ∓ Садар өртээ 500 рубль.

[illegible]

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ

ТАРАА, КАРТОФЕЛЬ — ХҮННҮҢ АЙТЫРЫЫ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың кожууннарда часкы тарылга-биле холбашкан сургакчылаашкыны бо хүннерде уламчылап турар.

Бо неделяның эгезинде ол Чеди-Хөл кожууннуң ажыл-агыйларының хову-шөлдерде ажылдап турар суггатчыларынга болгаш механизаторларга ужуражып, часкы тарылганы орайтатпайн шынарлыг база шалыпкын чорудар дээш онза кичээнгейни угландырып турар.

Ш. Д. Ооржак С. К. Тока аттыг совхозтун суггаттыг шөлдерин эргип чорааш, ында Хендергеден келген 12 кижи составтыг суггатчылар звенозунга ужурашкан. Олар аңаа бо чылын 130 гектар черге кызыл-тасты чажар дээш суггат ажылын чоокта чаа эгелээн-даа болза, бо хүннерге чедир кылыр ажылының хөй кезиин күүседип алганнар. Чаңгыс четпес чүүл — Чал-Кежигниң чоогунда суг чыыр чалдаан эрги хөөлбектен аккан суг шөлде ажылдап турар суггатчыларга болгаш картофель тараан чурттакчыларга дыка чедишпейн турар. Ооң кол чылдагааны — Чал-Кежиг суурнуң чоогунда моон мурнунда суг бадып турган үш каналдың ам чүгле чаңгызы ажылдап турар, а арткан ийизи каш чыл бурунгаар үрегдеттинген болгаш ол хевээр ажыглалга кииртинмээн.

Ынчангаш Ш. Д. Ооржак ол каналдарны шуптузун көргеш, доп-дораан кылгаш, суггат ажылын дүрген дооскаш, тарааны дарый чаштырып доозарын удуртукчуларга дааскан. Ол ажылдарга суурнуң чурттакчыларын база киириштирер херек дээрзин Президент онзалап айыткан. Маңаа Шеми суму чагыргазының дуржулгазын ажыглап, хөй чонну хаара тудары чугула.

Шериг-оол Дизижикович черни канчаар суггарар талазы-биле суггатчыларга болгаш тараажыларга теоретиктиг болгаш практиктиг сүмелерни безин берген. Чүге дизе тус черниң тараажылары хол-биле суггат ажылын шуут уткан болуп турар. Шаандагы тываларның суггатка ажыглап турганы «даван-даяктарны» ажыглаары кончуг чугула дээрзин тайылбырлап, айтып берген. Кажан часкы тарылганы дооскан соонда суггаттыг черлерни долгандыр кажаалаар.

Чал-Кежиг сумузунуң 40 хире гектар тараа шөлүнде 5 суггатчы ажылдап турар. Ажыл-агый 150 гектар шөлде тарааны чаштырып каапкан. Ындыг-даа болза ол шөлдү эки болбаазырадып албайн, калбак шириктер адаанче үгезинни хөөп каапкан. Ол дээш совхоз директору В. К. Оюн болгаш агроном А. Ымбыы олар Президентиден шыңгыы сагындырыгны алганнар.

Ол-ла шөлдерде Хөву-Аксындан Петр Түмен-Хөөнүң удурткан 4 кижи составтыг звенозу боттарының сумузунга тараа өстүрүп алыры-биле 32 гектар черниң суггадын багай эвес чорудуп турар.

Амдызында суг эвээш-даа болза, Элегес суурнуң чоогунда алаактарда суггат ажылы багай эвес чоруп турар. База бир кол чүүл — Элегес суурже кирген каналды бо хүннерге дүрген аштап дооскаш, сугну чурттакчыларның огородтарынче киирер.

Президент улаштыр чорааш, «Хөлчүк» болгаш «Ак-Тал» кооперативтерниң механизаторларынга ужурашкан. Олар бо чылын кайызы-даа 200-200 гектарга тарааны чаштырар дээш белеткел ажылдарын доозуп турар. Ында колдуунда-ла аныяк механизаторлар колдап турарын Шериг-оол Дизижикович деткээн.

Механизаторлар-биле ужуражып тура Президент ам тос дугаар кожуунну эргип доозуп турарын чугаалаан болгаш кайы-даа черлерде чон чүгле тараа, картофель дээш бүгү күжүн үндүрүп, олче кол кичээнгей салып турар апарган дээрзин чугаалап берген. Оон аңгыда үй-балай хөй шөлдер чарып, улуг чарыгдал үндүрген херээ чок дээрзин айыткан. Чүгле суггаттыг болгаш эки шыктыг черлерни болбаазыраткаш тарыыр. Чижээлээрге, моон мурнунда элезинниг кургаг ховуларга тараа тарып турган «Сукпак», «Көк-Тей» болгаш оон-даа өске ажыл-агыйлар ам эки хөрзүннүг Чагытай чоогунда, Бии-Хемде тараа тарып турар дээрзин Шериг-оол Дизижикович чижекке тайылбырлап берген.

Президент Улуг-Хем кожууннуң «Ийи-Тал» совхозунуң шөлдерин эргип чорааш ажыл-агыйның директорунуң кыска дыңнадыын алган. Совхоз бо чылын Барыктың бугазын тараа шөлүнче кииргеш, аңаа 100 гектар шөлдү суггарар. Оон аңгыда 200 гектар черниң 100 гектарын суггаргаш, аңаа аъш-чемге хереглээр арбайны болгаш чиңге-тарааны чаштырар. Сээнекте 20 гектар шөл база бар, оон шыгы эки, ынчангаш ону база ажыглаар. «Фрегаттарның» күжү-биле 120 гектар шөлдү суггаргаш, аңаа бо хүннерде кызыл-тасты чаштырып эгелээр. Ынчап кээрде ажыл-агый ниитизи-биле 600 гектарга кызыл-тасты, чединмес байдалдыг 31 өг-бүлеге арбайны база тарыыр. Оларга 4 тонна үрезин болгаш 25 гектар черни аңгылаан. Ажыл-агый бо хүннерге чедир 100 хойга онааштыр 91 хураганны алганын директор В. Ламажай база Президентиге чугаалап берген.

Президент Хайыракан сумузунуң шөлдеринге чоруп тургаш ында картофель олурткан кырганнар болгаш суггатчылар-биле ужурашкан. Суму чагыргазының даргазы Монгул-оол Биче-оол чоннуң тараа, картофель тарыырын организастаар дээш улуг күштү үндүрүп турарын Президент көрген. Суурдаа школага, эмнелгеге, кырганнар бажыңынга, ясли-садтарга болгаш өске-даа организацияларга черни шыдаар шаа-биле үлеп берген болгаш суггат четчир, үрезин бар. Шөлде сумудан хүн бүрү барык 100 хире кижи доктаамал ажылдап турар.

Ховуда пенсионерлерден тургустунган суггатчылар звенозу база эки ажылдап турар. Оларның аразында ТАР-ның алдарлыг мөгези Аркадий Базыр-Тараа, алдарлыг механизатор Михаил Малбык-оол, алдарлыг малчыннар дээш кымны чок дээр. Ол он кижи составтыг хоочуннарның аразында арага ижер чаңгыс-даа кижи чок болганын Президент сонуургаан. Шаанда шагда ховалыгларның, адыг-түлүштерниң, караларның, кыргыстарның, түлүштерниң ээлиг турган буга унун хайыраканчылар бо чылдан эгелеп шак ынчаар холга ала бергени ол.

«Арыг-Бажы» совхоз 800 гектар шөлде тараазын чаштырып турар. Талдар аразында картофельди база олуртуп кирипкен. Тараа чаштырылгазында 5 «ДТ-75» болгаш 6 «МТЗ» ажылдап турар. Сумунуң араттарында 2 «МТЗ» трактор бар. Оларны суур чонунуң ажыл-ижинге база хаара тудар деп турар.

Шериг-оол Дизижикович Арыг-Үзүү сумузунга баргаш хову-шөлдерни көрген. 2 кооператив суггаттыг черлерни болбаазыраткаш, тарааны чаштырып турар, уруглар сады, школа, эмнелге боттарының участоктарында ажылдап, картофельди олуртуп турар. Ындыг-даа болза картофель үрезини 160 өг-бүлеге чедишпейн турар. Ам арыг-үзүүжүлерге 3 тонна 200 килограмм хире үрезин дарый херек. Ооң ниити өртээ 13 млн. рубль ажып турар. Оон аңгыда школага база 1 тонна херек.

А ажыл-агый ниитизи-биле суггаттыг 300 гектарга тараа тарыыр. Ында «Арыг-Үзүү», «Далай» болгаш оон-даа өске кооперативтер хаара туттунган. Күзүн дүжүт ажаалдазының үезинде база-ла ниити күш-биле ажылды кылып күүседир сорулгалыг.

Моон алгаш көөрге, республиканың бараан кожууннарында ышкаш, төп зонаның хову-шөлдеринде чон тараа, картофель өстүрүп алыр дээш бүгү күжүн үндүрүп, кижи күжүн, техниканы, кывар-чаар материалдарны, үе-шакты чүгле олче углап турар. Шак ынчаар ажылдаар болзувусса келир кыштың аъш-чемин, далганы, картофельди, үрезинни курлавырлаарының аргазы бар дээрзин Ш. Д. Ооржак түңнелинде демдеглээн.

Виктор КАРА-САЛ.
Президентиниң парлалга секретары.

АЭРОПОРТКА УТКААНЫ

Кызылдың болгаш Ак-Довурактың чылыдылга-электри төптеринге эрткен кыжын болгулаан аварияларның түңнелинде ол ЧЭТ-терниң котелдары сандан үнүп, чурттакчыларны, бүдүрүлгелерни, школаларны, эмнелгелерни, уруглар албан черлерин чылыг-биле хандырарынга улуг бергелер тургустунуп, чамдык албан черлериниң чылыдылга батареялары доңгаш, чара тепкилепкен.

Ам ол бүгү ажылдарны катап эде кылырының белен эвес айтырыглары тургустунуп келгенинден, ол бүгүнү кылырынга акша-төгериктиң чедишпезинден бистиң республикага дуза чедирери-биле айтырыгларны чугаалажып, шиитпирлежип бээри-биле Россия Федерациязының Хамааты камгалалының, онзагай байдалдар болгаш халаптыг болуушкуннарның уржуктарын чайладыр талазы-биле яамызының хөй кижи киржикчилиг каттышкан коллегиязының хуралын Кызылга май 23-те эрттирери шиитпирлеттинген.

РФ-тиң ол яамызының сайыды, бистиң чаңгыс чурттуувус, генерал-лейтенант Сергей Кужугетович Шойгуну уткууру-биле Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак, Күрүне секретары — ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол, ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчылары В. А. Монгуш, В. Б. Кара-Сал, Э. Х. Ооржак, республиканың Хамааты камгалал штавының начальниги А. П. Быков, чамдык яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, журналистер Кызылдың аэропортунга чеде бергеннер.

ЯК-40 аэропортка кээп хонуптарга, С. К. Шойгунуң болгаш ооң-биле кады келген ажылдакчыларның амыр-мендизин республиканың удуртукчулары айтырып, тыва хептер кеткен кыстар оларга кадак кырында аяк-та сүттү, хлеб-дусту сөңнээннер.

Өрт-халаптарның уржуундан республиканың харылзаачыларның берге байдалдарын өөренип көрүп алырга дуза чедиреринин айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле РФ-тиң харылзаа сайыдының оралакчызы Э. Г. Островский баштаан харылзаа ажылдакчылары база келген.

Тыва Республиканың Чазааның бажыңынга Россия Федерациязының Хамааты камгалалының онзагай байдалдар болгаш халаптыг болуушкуннарның уржуктарын чайладыр талазы-биле яамының коллегиязының болгаш Тыва Республиканың Чазааның каттышкан хуралы дүүн болуп эрткен.

Коллегияның каттышкан хуралының дугайында отчетту солуннуң дараазында номеринге парлаар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

ПАСПОРТЧУДУЛГАЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралы бурунгу хүн болуп эрткен, ону ук комиссияның даргазы Н. А. Ондар удуртуп эрттирген.

Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкынга Тыва Республиканың девискээринде турар шериг кезектериниң белениниң дугайында Кызыл гарнизонунуң начальниги А. И. Завилин дыңнадыг кылгаш, шериг кезектеринде соңгулдаларга белеткел ажылдары колдуунда доозулганын чугаалаан. Россия Федерациязының Президентизинге кандидаттарның допчу намдарлары чок болуп турарын дыңнаткан.

Барыын-Хемчик кожуунга Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүннериниң соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында Барыын-Хемчик кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Ф. И. Намнан дыңнадыг кылган. Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүннериниң соңгулдалары Барыын-Хемчик кожуунга май 19-та болуп эрткен, аңаа кожууннуң даңзыда кирген соңгукчуларының 72 хуузу киржип, бадылаашкынын берген. Соңгулдаларның түңнелинде Улуг Хурал кежигүнүнге 17 кижи соңгуткан. Соңгуткан Улуг Хурал кежигүннериниң даңзызын солунга парлаарын Төп соңгулда комиссиязы шиитпирлээн. Кожуунга бо соңгулдаларга белеткел ажылдарын чорудуп турар үеде болгаш соңгулдалар хүнүнде кожуун база сумулар чагыргаларының талазындан деткимче, дуза четпес болганын хуралга демдеглээн.

Тыва Республиканың девискээринге хамаатыларның паспортчудулгазын албан чорудар дугайында Тыва Республиканың Чазааның 1996 чылдың апрель 19-та 174 дугаар доктаалының күүселдезиниң чоруп турарының талазы-биле Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының паспорт-виза албанының начальниги Ю. Я. Норбунуң илеткелин хуралга дыңнап, чугаалашкан.

Чазак доктаалын күүседир талазы-биле яамының паспорт-виза албанының ажылдакчылары кожууннарның болгаш сумуларның чагыргалары-биле кады элээн ажылдарны кылып чорутканын кожууннар болгаш хоорайлар аайы-биле чугаалап берген. Ындыг-даа болза акша-көпеек айтырыы берге болганындан бо чугула хемчег чамдык кожууннарда ам-даа эки хөңүп чорууанын демдеглээн. Чурук тырттырар кижилер чок, кывар-чаар материалдар чедишпезинден үнүүшкүннер кылыры болдунмайн баар таварылгалар бар.

Яамының, кожууннарның, хоорайларның паспорт-виза албанының ажылдакчылары бо доктаалды күүседир дээш элээн ажылдарны чорутканын Төп соңгулда комиссиязының хуралынга демдеглээн. Ынчалза-даа ажылдың темпизи ам-даа кошкак, ону дүргедедир хемчеглерни алырын айыткан, чүге дээрге соңгулдалар болур хүнге чедир хуусаа эвээш арткан, бир эвес ону саададыр болза дыка хөй кижи бадылаашкынга киришпейн барып болур. Ындыг болганындан паспорт азы шынзылга чок кижи турбас кылдыр ажылды чорударынче кол кичээнгейни салган.

Соңгулда комиссияларын доктаамал телефон, телеграф болгаш радио харылзаалары-биле ылаптыг хандырар талазы-биле Тываның харылзаа болгаш информатика күрүне бүдүрүлгезиниң белениниң дугайында ооң начальниги Д. К. Донгак дыңнадыгны кылган.

Республиканың кожууннарында болгаш хоорайларында Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларынга белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери дыңнадыглар кылган.

Массалыг информацияның чепсектеринде Тыва Республикада соңгулда кампаниязын чырыдып турарының дугайында Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү Т. А. Парчин хуралга чугаалап берген.

Тыва Республиканың девискээринде чедери берге ырак черлерге Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкынны хуусаа бетинде эрттирер дугайында Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харысалгалыг секретары К. Д. Будук-оол дыңнадыг кылган.

Төп соңгулда комиссиязының хуралынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АЖЫК ШЫНЧЫ ЧУГАА

Тыва Республиканың Чазак Баштыңы — Президент Ш. Д. Ооржак чоокта чаа республиканың политиктиг партияларының болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарының удуртукчулары база төлээлекчилери-биле ужурашкан. Ол партияларның болгаш каттыжыышкыннарның төлээлекчилери хөй-ниити чөпшээрежилгезиниң дугайында керээге ат салган турган. Бо ужуражышкынга киришкеннер: Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи В. Б. Багай-оол, тус-тузунда болган ужуражышкынга — Тыва Республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң даргазы Ш. Б. Куулар, Тывада коммунистер организациязының өмүнээзинден Б. С. Нурсат, Т. Д. Чечек-оол — ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары, Тываның Аграр партиязындан В. Д. Хемер-оол, Хостуг Тываның улусчу намының республика парламентизинде фракциязының төлээлекчилери Б. Д. Монгуш, А. С. Хоюгбан, дайынның болгаш күш-ажыл хоочуннарының республика чөвүлелиниң харысалгалыг секретары Д. Л. Ондар, республиканың аныяктар ассоциациязының өмүнээзинден В. Д. Яндай-оол болгаш ол ассоциацияның оралакчы президентизи М. Н. Ондар, «Хостуг Тыва» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинден ТР-ниң Улуг Хуралының кежигүнү В. Ч. Амыр, культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилелинден С. А. Баир, спортчу партиядан В. С. Биче-оол.

Ужуражыышкынның кол айтырыы — Россия Федерациязының Президентизиниң ам болур соңгулдалары, Россия болгаш Тывада социал-экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг байдал. Чуртта болгаш республикада байдалды ужуражыышкынның киржикчилери ажыт-чажыт чокка анализтеп көрген болгаш Россияның Президентизиниң албан-дужаалынга он бир кандидаттарның программаларын ак сеткилдиивиле сайгарып көргеш, санал-оналдарын солушкан. Социал-экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг реформаларны Россияга болгаш Тывага уламчылаары эргежок чугула деп түңнелге ужуражыышкынның бүгү киржикчилери чаңгыс аай бодалдыг болган. Күрүнениң дээди албан-дужаалынга бүгү кандидаттар дээш пропагандазы болгаш агитацияны чорударынга деӊ аргаларны хандырар дугайында ужуражыышкынның киржикчилери дугурушкан. Республикада болгаш чуртта ниити байдалды база политиктиг күштерниң деңзигүүрүн шын, боттуу-биле чырыдары, көргүзери чугула дээрзин демдеглээн.

Республиканы акшаландырары, ажыл төлевириниң тыпсыры саадап турары-биле база Чечен Республикада дайын чөрүлдээзиниң узамдыкканы-биле холбаштыр сеткил дүвүрээшкинин ужуражыышкынның киржикчилери илергейлээн. Конференцияларга, пленумнарга боттарының талалакчыларын чоокку үеде чыырын, Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалынга кандидатураларны аңаа чугаалажып көөрүн политиктиг кол партияларның болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарының удуртукчулары база төлээлекчилери Президентиге бүзүреткен.

Республикада ниитилел-политиктиг янзы-бүрү күштерниң төлээлекчилери-биле ындыг ужуражыышкыннарны ТР-ниң Президентизи моон соңгаар-даа уламчылаар. **Бистиң корр.**

ЕЛЬЦИННИҢ ТАЛАЛАКЧЫЛАРЫ КУРУГ ОРБАЙН ТУРАР

Россияның бирги Президентизиниң удуртулгазы-биле чуртта реформаларның дөрт чылы белен эвес, частырыглар, ооң иштинде чамдыызы шыңгыы-даа частырыглар чок эвес эрткен. Ынчалзажок ооң иштики болгаш даштыкы политиказында хөлчок улуг ужур-дузалыг эки талалыг түңнелдер бар деп чүвени чүгле согур кижи эскербейн барып болур. Б. Н. Ельцинни Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларынга бистиң республикада хөй-ниити деткиишкин шимчээшкининиң активчилериниң эрткен субботада болуп эрткен хуралынга чүве чугаалааннарның чугаазының утказын ниитизи-биле ынчаар үнелеп болур. Хуралга ол кандидаттың республика найысылалындан болгаш он ийи кожууннардан келген талалакчылары: дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, албан-хаакчылар, эмчилер, башкылар, арат ажыл-агыйларының ээлери, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери киришкен.

РФ-тиң Президентизинге кандидаттың бүзүреттирген кижизи З. Н. Сат соңгулда мурнунуң кампаниязының планын езугаар бир дугаар ужуражылгалар эрттиргени Эрзин база Тес-Хем кожууннарның соңгукчуларының сеткил-хөөнүн чыылганнарга чугаалаан. Чеже-даа, кандыг-даа берге байдал тургустунуп турза, ол ужуражылгаларга келгеннерниң хөй кезии, ооң иштинде пенсионерлер, кырганнар эрткен дөрт чылдың түңнелдерин ужур-чөптүг бодап билип турарын ол айыткан. Сөөлгү чылдарның экономиктиг болгаш саң-хөө бергедээшкиннери хоорайга бодаарга, көдээге улам аарышкылыг дегзе-даа, көдээниң хөй-хөй чурттакчылары Б. Н. Ельцинни РФ-тиң Президентизинге эң шыырак кандидат деп санап турар. Президентини агроүлетпүр комплекизинге сула деткимче берип келгени, чурттакчы чоннуң социал камгалалында четпестер дээш чөптүг-биле шүгүмчүлевишаан, соңгукчулар Ельцинниң ачызында ындыг-ла ырак эвес үеде ук-төөгүзүнден малчын чонга хуу өнчүге ондан хөй хой тударын чөпшээревейн турганын ам уттуп бар чыдар бис; аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарынга талоннар-биле чонну дорамчылаарындан чайладырын — чеден чылдарның дургузунда СЭКП-ниң кылып чадааны ындыг чүүлдү чогум-на ол бүдүрген; Ельцин — чуртту бүгү бирги удуртукчуларындан кара чааскаан Тываның чонунга хүндүткелдиң демдээ кылдыр аңаа келген болгаш өске-даа чүүлдерни сагыш-сеткилден чугаалап турган.

Соңгулда мурнунуң кампаниязының тактиказын хуралдың киржикчилери чугаалашкан. Б. Н. Ельцинниң талалакчылары боттарының агитация ажылынга хоп-меге, карартыры, өске кандидаттарның деткимче бөлүктери-биле удур туржуушкун ышкаш ындыг аргаларны ажыглап болбас деп ниити бодалды аңаа илереткен. РФ-тиң Президентизи бодунуң бүзүреттирген кижилери-биле ужуражып тура, ол дугайын база сагындырганын З. Н. Сат дыңнаткан.

Хуралга кыйгырыгны хүлээп алган, ында мындыг одуруглар база бар: «Россия Тываны дуза чокка кагбас» — деп, Тывага ужуражыышкыннарның биръээзинге Б. Н. Ельцин чугаалаан. Ол сөзүнге ол ээ бооп артып турар-даа. Бөгүнде аңаа болгаш бүгү Россияга, фашизмниң тиилелгезин, бүгү-ниити ядаралче база дүлей-тунук чорукче катап эглиишкинни күзевес Президентиге болгаш Россияга Тываның дуза, деткимчези эргежок чугула апарган.

Р. СААЯ.

Чер ажылы. Пироговтарның дуржулгазы

КОЛ КИЧЭЭНГЕЙ — ЧЕРНИҢ БОЛБААЗЫРАДЫЛГАЗЫ

ТР-ниң Чазаанга май 6-да 1996 чылда республикага тараа бүдүрериниң көвүдедиринин айтырыгларының талазы-биле селектор хуралының протоколун моон мурнунда парлаан-на болгай. Протоколда айыттынган шиитпирни боттандырарынга дуза кылдыр база тараа чаштырылгазының үезинде көдээ ажыл-агый-биле холбашкан бүгү адырларга деткимче, өөредиг, харын-даа арга-дуржулгазын үлегерлеп алзын дээш Президентиниң даалгазы-биле телевидение болгаш солуннарның ажылдакчылары Каа-Хем кожуунда тараачын ажыл-агыйлыг (фермер) Виктор Зотович Пироговтуң хову турлаанга май ортаа үезинде четкеш келдивис.

Турлагның турар чери долгандыр бүүрелчин эрээн-нерлиг, бичии-бичии коштарлыг тайга электелдир турар кара хөрзүннүг шөлдерлиг чер болду. Пироговтуң ажыл-агыйы хову турлаанда электри чырыының өшкени-биле тараа комбайнын, ону ажылдадыр бензин-биле ажылдаар электриниң шимчедикчизи база-ла аңаа кожар каңналга аппаратын машинага чүдүрүп турда четтивис. Виктор Зотович боду чок. Кызыл кирген болду, ынчангаш ажыл-агыйның бригадири С. Н. Казанцев-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдувус.

— Сергей Николаевич, ажылыңар-биле таныштырып көрүңерем?

— Бо ажыл-агыйда эрткен чылын ажылдап эгелээн мен. Бригадада 10 кижи бар. Чаштырылганы дөрт хүн бурунгаар эгелей бердивис. Ам дээрезинде чаштырылгада чүгле чаңгыс трактор ажыглап тур бис, а арткан тракторларны чер болбаазырадырында хаара туткан. Бо ажылды кичээнгейге алыры эргежок чугула. Кожууннуң чер тургузуунуң талазы-биле комитединден алган черивис каш чыл иштин ажыглаттынмайн турган болгаш оон хөрзүнүн эки үлдүредип, хоюглап алыр дээш культиваторну-даа, илиирни-даа чаңгыс шөлден катап-катап эрттирип тур бис. Планнап турарывыс ёзугаар, 300 гектарга кызыл-тасты чажар сорулга салдынган чүве, а бир эвес четтиксивиссе, оон көвүдей-даа берип болур. Чүге дээрге, май 25-ке чедир чаштырылганы чорудар бис, ол үеге чедир чүү хирени кылырыл, ооң-биле доозар. Оон эрттерге чаштырылга орайтаар. Бөгүнге чедир 40 гектарны чаштырып алдывыс.

— Техника, кывар-чаар материалдар-биле байдалыңар кандыгыл?

— Бисте «Т-150»-4, «МТЗ» маркалыг тракторлар — 2, оон ынай ийи машина бар. Кывар-чаар материалдарывыс мында турлагда эккеп алган бис. Эрткен чылгы дүжүдүвүс орулгазы-биле артык, кезектерни база садып алдывыс.

— Кандыг үрезин чажып тур силер?

— «Сосновское» дуржулга бүдүрүлге ажыл-агыйындан алганывыс «Тулун-12» деп сорттуң үрезинин чажып тур бис. Бо сорттуң үрезини агаар-бойдуска таарыжыр, шынары эки.

Шынап-ла, республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери «Тулун-12» болгаш «Саратов-29» деп бо ийи сорттуң үрезиннерин чажары күзенчиг. Ук үрезиннерни тывар дээш бистиң Президентивистиң кызып турганының ужуру-даа ында. Тываның агаар-бойдузунга таарышкан ук үрезиннерни чылдан чылче курлавырлап турза чогуур.

Ажыл-агыйның шөлде турлаанга чеде бергеш оларның кожуг машиналарын кандыг янзылыг чогаадыкчы ёзу-биле кылганын сонуургап көрдүвүс. Черни баштай чалгыннарын адырып каапкан культиватор-биле чара тырттыргаш, соондан чалгыннарыг культиваторну чорударга, бок үнүштерни узуткавышаан, дилиндектей чара тырткан черни өрү аңдара соп кээр. Мооң-биле хөрзүннүң эки хоюглаар сорулгалыг катап эрттиргениниң соонда, дискалыг илиирни ийи катап чоруткаш, оон кырындан шиштерлиг бөдүүн илиир-биле хоюглааш, чүгле оон соонда сеялканы чаштырылгаже киирип турар. Хоюглаан хөрзүн, үрезинни хат үндүр хадывазын база куштар чашкан үрезинни соктап чивезин дээш кырындан таптай бастырып каар. Ынчаар таптап каарга, бир талазында ол, ийи талазында хөрзүннүң шыгы үнмес, үрезинниң өзүп-мандыырынга дузалаар. Таптакчыны чогаадып кылганы черле чогумчалыг деп көрдүм. «Урал» машинаның 15 дугуюн чаңгыс өзекте дистиништир кедирип каан, ооң-биле таптап турар болдулар.

Черни чарып-болбаазыраткаының ханызы 20—25 сантиметр болза, үрезинни 8—10 см. хандыр чашканын бригадир чугаалады. Тараадан аңгыда капуста база олуртур сорулгалыглар. Ажыл-агый дээрбелиг, хлеб быжырар черлиг. Боттарының бүдүрген далганы-биле хлебти быжыргаш чурттакчы чонга садып турар. Чайын ногаа өстүрер чылыг теплица кылып алгаш, кыш, чай дивейн чонну ногаа аймаа-биле хандырар деп чоокку үеде планы ындыг.

Республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери чыл кандаашкынныг болурун барымдаалап, суггаттыг черлерге тараазын чажып, база тус черниң хөрзүнүнүң байдалын хынамчалыг көрүп тургаш, көдээ ажыл-агыйның специалистери, агрономнар механизаторлар күженишкинниг ажылдаар болза, күзүн түңнел көстүп кээр. Кол-ла чүве — черни шын болбаазырадып, бок үнүштерни үндезини-биле узуткааш, минералдыг чемишчидилгелерни ажыглавышаан эки сорттуң үрезинин чажып алгаш, шыырак ажаап-тежээп, карактап-кадагалаар болзувусса, келир чылгы часты чажар үрезинниг, чиир хлебтиг уткуп алырынга идегел бар.

Пироговтуң ажыл-агыйында чаштырылга ындыг янзылыг кидин түлүк үезинде чоруп турар, а түңнел күскү дүжүт үезинде көстү бээр.

Каң-оол САТ.

СҮТ-ХӨЛДҮ ЭРГИП ЧОРААШ...

Редакцияга чагаа. Ооң утка-шынары-даа, салган сорулгазы-даа, бижээн авторлары-даа аңгы-аңгы. Амыдыралга кандыг айтырыглар турбас боор. Чагааларның авторларының ынчангаш салып турары айтырыгларны база хөй янзы дээрзин номчукчулар кончуг эки билирлер. Ол айтырыгларже черле улуг кичээнгейни угландырбас болза хоржок, чүге дээрге, айтырыг бүрүзүнүң артында — кижилерниң салым-чолу, оларның ат-алдарынга хамаарышкан чүүлдер, чамдык кижилерниң кара туразында аажылаашкыннары, а чамдыктарының дугайында шынга дүүшпес хоп-нүгүл-даа бар болгулаарын эки билир бис.

Чагырып-дужаар системаның үезинде парлалганың арыннарынга шүгүмчүлелдиг материалдар көстүп келирге шынап-ла, дарый хемчеглерни алыр талазы-биле айтыышкыннар бо-ла келгилээр чүве. Амгы ажык-чарлыг чоруктуң үезинде бижикчилерге аажок бүзүрээр апарган бис, олар бижээн чүүлдериниң утка-шынары, шынныг чоруу дээш боттары харыылаарлар болгай. Ол дугайын дүрүм-хоойлуда айтып каан-даа. А бо удаада редакцияларның адрезинге келген бир чагаа дугайын номчукчуларга черле дыңнадыр, ынчангаш ооң изи-биле командировкаже аъттаныр деп шиитпирге келген ужурувус-даа ол.

Херектиң ужуру чүл дээрге, Сүт-Хөл кожууннуң суму чагыргаларының даргаларындан редакцияларга адрестээн мындыг чагаа келген.

«Шын» солуннуң редактору В. Ф. ЧАДАМБАГА.

«Тувинская правда» солуннуң редактору Л. Г. БОГДАНОВСКИЙГЕ.

1996 чылдың февраль 24-те үнген 20 дугаарлыг «Тувинская правда», февраль 27-де үнген 25 дугаарлыг «Шын» солуннарга парлаттынган «Айыттынган сорулгаларга чарыгдаттынмаан акшалар» деп чүүлдерниң соонда бистиң Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Алдын-оол Ондарович Кенденниң дугайында кожууннуң чонунуң арaзында «ындыг дидир, мындыг дидир» дээн чугаа-соот тыптып, даап бодаашкыннар часкы хирлиг сугнуң дүргектелип элбээни дег, көвүдеп турар апарды.

Алдын-оол Ондарович Кенденниң кожууннуң социал-экономиктиг байдалын экижидер дээш амыр-дыш чок, сагынгыр-тывынгыр, үениң негелдезинге дүүштүр кылып чорудуп турган ажылын чаңгыс талалай көргүзүп бижээни оон-биле кады ажылдап турары эш-өөрү бистерниң сагыш-сеткиливисти дүвүредип, силерже бо дилег-чагааны бижиириңге улуг идиг болду.

Алдын-оол Ондарович Кенден 1993 чылдың декабрь 25-те Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазының дүжүлгезинге олуруп, ажылдап эгелеп турар үеде суур бүрүзүнге одалга системазы доңган, шала туткаш төтчеглеттинип, тоймаглаттынган, хуужудулганы бодал чок, далаш-биле буу-хаа чорутканының түңнелинде ээлери өскерилгеш кайда-даа хамаарылга, хайгаарал чок ээн арткан тудуглар хөй турган.

Тудугга көрдүнген акша-хөреңги чедишпес-даа турган болза, бүгү хемчеглерни ап тургаш, кожуунувуста ээн, хоозурай берген турар объект чок кылдыр септеп, ылаңгыя социал адырның объектилерин катап тургузуп алганывыска, ажыы-биле чугаалаарга, чоргаарлап турар бис. Кожуунувуста бедик мергежилдиг, тускай эртемниг тудуг специалистериниң чогундан кылдынып турган тудуг-монтаж ажылдарының төлевириниң талазы-биле санажылга чогуур деңнелге турбааны шын.

Ынчангаш 1996 чылдың февраль 24-те «Тувинская правда», февраль 27-де «Шын» солуннарга материалдар үнүп кээрге, кылдынган ажылдарны катап хынаары-биле бедик мергежилдиг, дуржулгалыг тудуг специалистерин кожуунче бадырып, шынын тодарадып бээриниң дугайында дилегни Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка кожуун чагыргазының мурнундан киирерививске, хүндүлүг Президент биске уткуй базымны кылып, тускай комиссияны тургускаш, кожуунче бадырары-биле Күрүне секретары В. С. Очур-оолга даалганы берген. Ук комиссияны Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузунуң 1996 чылдың март 4-те РС-56 дугаарлыг айтыышкыны-биле тургускан.

Тускай комиссияга кымнар киржип турганыл, база ол ышкаш комиссияның хыналдазының түңнелинде чүү илерээнил дээрзин бадыткап тургускан документилерни чонувустуң индири апарган «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарже чорудуп, чүгле документилерге үндезилээн шынны номчукчуларга чедирерин дилеп тур бис, хүндүлүг редакторлар.

Сут-Аксы суму чагыргазының даргазы
К. С. ООРЖАК.

Алдан-Маадыр суму чагыргазының даргазы
С. Д-Н. ООРЖАК.

Ак-Даш суму чагыргазының даргазы
Д. Д. САРЫГЛАР.

Бора-Тайга суму чагыргазының даргазы
Х. М. ОНДАР.

Кара-Чыраа суму чагыргазының даргазы
А. Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл-Тайга суму чагыргазының даргазы
Л. О. ОНДАР.

Хөр-Тайга суму чагыргазының даргазы
П. Д. ОНДАР.

Бир чагааның изи-биле

Ол-ла дилег-чагаага Президентиниң адынга Сүт-Хөл кожуун чагыргазының киирген дилээнге Ш. Д. Ооржактың ат салган резолюциязы, Сүт-Хөл кожуунга кылган тудугларга тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлин тодарадыры-биле катап чорутткан хыналданың актызы, Бора-Тайга суурда уруглар садынга одалга системазын эде кылырынга болгаш Алдан-Маадыр суурда ара туткаш октаттынган электрилиг харылзааның бажыңын уругларның хөгжүм школазы кылдыр эде кылган ажылдарның хыналдазының хемчээлиниң дугайында бижик, Суг-Аксы суурда кожуун чагыргазының даргазы чурттазын дээш кылган бажыңда тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлин болгаш төлевирин тодарадыры-биле ТР-ниң ИХЯ-ның ажылдакчызы, улуг лейтенант Э. Х. Мөге-Хүренниң доктаалы болгаш өске-даа документилер коштунган.

Рыноктуң бо берге шилчиишкинниг үезинде республиканың кожууннарында чедир кылдынмаан тудуглар ара кагдынып, харын-даа олар тоймаглаттынып турарын кым ам эскербейн турар боор. Ажыы-биле чугаалаар болза, кожуун бүрүзүнде ол бүгү каракка көскү чүве-ле болгай. Ылаңгыя кышкы үеде одалга системаларын доңурбас дээш кайы хире хилинчектенип чорууруун кожуун, суму бүрүзүнүң удуртукчулары кончуг эки билирлер. Ол системаларны доңурбас дизе, оларны чүгле үзүктел чок одаар эвес, а оларны ажаар-тежээрин, электри энергиязы-биле доктаамал хандырарын кончуг эки билир бис. Ынчалза-даа кышкы үеде албан черлерин, школаларны, садиктерни, эмнелгелерни, культура одагларын доңа бээр ийне деп сагыш човап олурбас, ол дээш бажы аарывас, сагыш-сеткили саймаараваас черлер, удуртукчулар база бар дээрзин мен мынча боткужеге чаа-ла билип чоруур кижи-дир мен. Ындыгларны бо чоруп чорааш, Сүт-Хөл кожуундан көрдүм.

Сүт-Хөл кожууннуң удуртукчулары ында школаларны, культура бажыңнарын, эмнелгелерни болгаш өске-даа черлерни электри күжүн ажыглавайн чылыды одап турар кылдыр 1994 чылдан эгелеп ажылдарны чорудуп эгелээннер. Ооң кол эгелекчизи, деткикчизи — кожуун чагыргазының даргазы Алдын-оол Ондарович Кенден-дир. Кижиниң кылып каан эки чүүлдерин эки деп үнелевеске кайын болур ийик, ол дугайын сүт-хөлчүлер бедии-биле үнелеп, чугаалажып турганын дыңнадым-даа. Ынчангаш кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы М. Л. Саая, кожууннуң архитекторy О. Б. Бүрбү олар-биле кожуунда кылдынган чамдык объектилерге, школаларга, эмнелгелерге, культура албан черлеринге барып чедип, сугнуң чайгаар агымы-биле чылыдар системаларның ажылын сонуургап көрүп чорааш келдим, удуртукчулар-биле-даа, чон-биле-даа чугаалажып, сүт-хөлчүлерниң тудуг ажылдарының талазы-биле кылган ажылдарын сонуургап көрдүм, оларның арга-дуржулгазын-даа дыңнадым. Ынчангаш ол талазы-биле ажылдарын көргенивис чамдык черлерниң дугайын маңаа каксы-даа болза, чугаалаар бодаан мен. Оларның дугайын үстүнде адааныбыс дилег-чагааның авторлары бижээн-даа, олар-биле чугаалажып турумда меңээ көргүскеннер-даа чүве.

СЭКП райкомунуң бажыңы турган, тоймаглаттынган, кагдынган тудугну эдеп, амгы кожуун чагыргазының бажыңы кылдыр бүрүнү-биле эде кылган, ооң одалгазын чайгаар агым-биле чылыдар. АКМК-ның ара кагдынган, тоймаглаттынган тудуун кожуун эмнелгезиниң халдавырлыг аарыглар эмнээр салбыры кылдыр эде дерип кылган. Кожууннуң шериг комиссариадының кагдынган тудуун поликлиника кылып алганнар. Каш чыл улаштыр аңаа туруп келген эмнелге бажыңын ажыглалга киирген, ында божудулга салбыры, кезип эмнээр салбыр, гинекология салбыры бар. Ол эмнелгелерниң иштинге кирип, эмчилер-биле чугаалаштым — ында чылыг, чырык деп чүвезин кижи магадаар. «Чок, кыжын доңа бээр бис деп бодал бисте шуут чок, чүге дээрге чайгаар агым-биле чылыдылга системазының ажылының кедилиинге аажок бүзүрээр бис. Электри өжүп-даа каарга, чылыдылгага ооң хамаарылгазы чок» — дижирлер болду.

Бора-Тайга сумузунуң «Хүнчүгеш», «Челээш» уруглар садтарынга чордувус. «Хүнчүгешке» 5 печка турган, аңаа чылда 30 кубометр токпакты. 50-60 тонна хөмүр-дашты одаар турган. 15 млн. рубльге керээ чарып, ол ажылдарны кылдырза-даа, 12 млн. рубль амга чедир төлеттинмээн. Бо чылын аңаа чүгле 30 тонна хөмүр-даш ажыглаттынган, ында арыг-силиг, чылыг, өрт айыылы чок. Маржымал Ондар аттыг көдээ Культура бажыңынга кире бергеш, кижиниң сагыжы оожургай бээр — ында база-ла чайгаар агым-биле чылыдар печкалыг, аныяктар, школачылар (ынчан бичии оолдарның хөөмей ансамблиниң киржикчилериниң концерт белеткелин аажок сонуургап көрдүвүс-даа) аңаа кежээниң чыглып кээп, ойнап-хөглээрлер.

Хөр-Тайгада 355 олуттуг көдээ Культура бажыңынга база чедип, ында школага, эмнелгеге-даа чордувус.

Оларның шуптузун сугнуң чайгаар агымы-биле чылыдар кылдыр кылганы магалыг. Чүгле ында ортумак школаның дендии эргижирээнин ооң башкылары чугаалаар болдулар.

Алдан-маадыржыларның амгы амыдыралының дугайын суму чагыргазының даргазы С. Д.-Н. Ооржак, ооң оралакчызы Р. С. Ооржак биске таныштырып, көдээ Культура бажыңынга, чедир кылдынмаан хөгжүм школазынга бисти чедирдилер, көргүстүлер. Ылаңгыя мооң мурнунда ийи аал чурттаар бажың, ооң соонда почта салбыры кылыр деп турган кагдынган бажыңны башкыларның, ада-иелерниң болгаш суму чагыргазының дилээ-биле кожуун чагыргазының даргазынга уран чүүлге салым-чаяанныг уругларның школазы кылып бээрин дилээн билдириишкининге үндезилээш, ону кылган. Ам чүгле эвээш саннык ажылдар арткан, бичеле деткимче херек.

Ол-ла бүгү ара кагдынган турган тудуг объектилериниң ажыглалга киирериниң үезинде ында санаашкыннар шын эвес, расценкаларны бедидип, аңаа артык чарыгдалдарны үндүргениниң дугайында чугааларның үнүп келгени-биле Россия Федерациязының Тыва Республиказында контроль-ревизия эргелели ол кожуунга 1995 чылдың июнь айда хыналда чоруткан болгаш ол дугайын түңнеп айыткан. А кожуун чагыргазының дилээн езугаар аңаа хыналда хемчээшкиннер кылыры-биле Тудуг яамызының башкарыкчызы, специализи Е. Л. Мусихина, Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының специализи Т. Б. Жаркова, Өөредилге яамызының техниктиг хайгаарал килдизиниң килдис начальниги С. Н. Иргит киржикчилиг комиссия аңаа чеде бергеш, ажылдааның түңнелинде ында кылдынган тудуг-монтаж ажылдарында өртээн улгаттырган чүве чок, чогуур смета документилеринге дүгжүп турарын актыда айыткан.

Оон ыңай, ол-ла кожуунда 8 объектиде чылыдылга системазын сугнуң чайгаар агымы-биле чылыдар кылдыр кылганын, ол ажылдарга үнген чарыгдалдарны, камналгаларны база санап каан. Ында айтып турары болза: ол сес объектини ээн кагганындан үптеп-тонаар болза ону катап кылырынга кожуунга 1 млрд. 170 млн. рубль негеттинер турган, чайгаар агым-биле чылыдылга дээш кожуунга 465 млн. рубльди аңаа кадыптарга, кожуунга ниити камналганың түңү 1 млрд. 635 млн. рубль болган.

«Ажыл дээрге бөрү эвес, аргазынче десе бербес» — деп чугаада база ужур-ла бар. Чамдык удуртукчулар акша-төгериктиң келир үезин манап, тавaар олуруп турарлар болгай, ону кым билбес боор, а Сүт-Хөлдүң удуртукчулары бар аргаларны ажыглап, курлавырларны дилеп тып, чегдинип, чедир төлевейн-даа тургаш, хөй-хөй объектилерни ажыглалга кииргенин чону-даа, ону көрген кижи-даа магадаар чорду. Кылдынган ажыл дөмей-ле көстү бээр, үнелелди алыр апаар. Ону амыдырал көргүзе бээри чугаажок. А акша-төгерикти соора ажыглаан, боттары алган дээр болгаш өске-даа чугааларның үнүп келгени үндезинниг бе азы үндезин чок бе дээрзиниң дугайын бистер, журналистер билбес-даа бис, ону билири бистиң-даа хереэвис эвес, ол талазы-биле ажылды чорудуп турар тускай органнар бар болгай, ону тодарадыры оларның хереэ. А чүү кылдынганыл, ында эки чүве чүл, четпес талалары кандыгыл, чонга ажыглап болгу дег эки чүүлдер чүл, оларны номчукчуларга канчаар чедирерил дээрзиниң дугайын бижиири — бистиң профессионал хүлээлгевис-тир. Ынчангаш сүт-хөлчүлерниң ылаңгыя чылыдылга системаларын эде кылып алганының дугайын Чазак хуралдарынга безин чугаалап турган, а Тес-Хем, Улуг-Хем, Кызыл, Бии-Хем кожууннарының удуртукчулары ол талазы-биле арга-дуржулганы олардан өөренип ап-даа чорааннар. Улуг-Хем, Кызыл кожууннарда ол ажылды кылып эгелей бергенин маңаа база немеп каалы. Эки дуржулганы өөренип алыры кымга-даа улуг ажыкты бээр дээрзинге бүзүрээр бис.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
«Шынның» тускай корр.

Вертолёттуг төтчеглекчилер — аэропорт ажылдакчылары

Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамыга май 14-түң хүнүнде 14 шакта парлалга конференциязы болган. Ону ук яамының сайыды Д. Х. Ооржак эрттирген. Парлалга конференциязын чыылдырган чылдагааны — вертолеттуг бөлүк төтчеглекчилерниң туттурганы болган. Конференцияга массалыг информация чепсектериниң төлээлеринден аңгыда «Тыва авиашугумнар» акционер ниитилелдиң чүък сөөртүр албанының начальниги Ю. М. Владимиров, агаар шугумунуң килдис начальниги Ю. А. Килин, ИХЯ-ның экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел чорудар килдизиниң төлээзи Г. А. Михайлик, Контрразведка албанының эргелелиниң төлээлери В. В. Ростовцев, Г. Д. Куулар төтчеглекчилерни тударынга киришкен экомилиция ажылдакчылары болгаш өскелер-даа киришкен.

Сайыттың журналистерге дыңнатканы болза, май 12-де рация дамчыштыр медээни хүлээп алгаш, бойдус камгалалының ажылдакчыларынга даалга берген. Эрзин уундан 16 шак 30-де аэропортка ужудуп келген вертолетту олар хынааш, балыктаарының чурумун хажыткан бөлүк төтчеглекчилерни тутканнар. Вертолетка ниитизи-биле 21 кижи чораан. Олардан 4 боону, 23 балык тудар четкини база ниитизи-биле 769 килограмм балыкты хавырып хурааган. Ооң иштинде кадыргы — 2349, мыйыт — 30, а ол балыктардан сы туткан үүргене 28 кг болган.

Балыктың үүргене чажар өйүнде, тодаргайлаарга, май 1-ден июль 20-ге чедир балык тудары хоруглуг үе. Бо үеде өлүргени бир кадыргы дээш торгаал — 227 муң 700 рубль, азы күш-ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң үш катап түңү болур. Бир килограмм үүргене дээш 12 катап өстүрген хемчээлге торгаар. Бойдуска чедирген когаралдың ниити түңнүн санап көөрге, 571 млн. рубль болган.

Чыл бүрүде балыктаарының чурумун, ооң хуусаазын солуннарга парлап турар. Ындыг турбуже, аэропорт ажылдакчыларының чурумну үрээни тоомча чок чорук болгаш, ажыы-биле чугаалаарга, кем-херек үүлгедии-дир. Күрүне вертоледун ажыглап, хоруглуг үеде боттарының санындан-даа хөй четкилер ажыглап тургаш, хостуг чаңнап, балык кырып турган бөлүктүң бир-ле дугаар чорааш туттурганы ол эвес дээрзи илдең.

Бо дээрге баш бурунгаар планнап каан, тодаргай сорулгалыг балыктаашкын болганып факт-барымдаалар бадыткап турар.

«Тыва авиашугумнар» АН-ның чүък сөөртүр албанының начальниги Ю. М. Владимировтуң тайылбырлааны болза, кышкы үеде ужар-хемелер болгаш вертолеттарны эки аштап-арыглап, чуп турганы дээш аэропорттуң ажылчыннарынга ооң директору В. Г. Музалевтуң байырлал үезинде дыштанырынга шаңнал-мактал кылдыр ат салгаш, чөпшээрээн вертоледу деп турар. А ол вертолетка олурар пассажирлерниң чүъгүн милиция хынап эрттирер ужурлуг, оларның ужуп чоруй барганын милиция билбейн барганы элдептиг.

Байдал шыңгыырай бээрге, чиңгине директор В. Музалев эргезин ажыглап, ол хүн ажылдаан чамдык ажылчыннарын ажылдан үндүрер деп турган медээ база дыңналды. Ю. Владимиров болза ындыг чүве бисте чок, болбаан дээрзин чугаалап турар. Тыва улустуң «ыяткан кижи ыдын хай дээр» деп үлегер чугаазы бар. Бо «арганы» ажыглаары директорга хамаарыштыр таарымча чок.

Д. Х. Ооржак төтчеглекчи чорук кылып турар мафия, харын-даа арaзында сырый харылзаалыг организациялар бар чадавас деп бодалын илереткен. Сайыттың ол чугаазында барымдаалыг чүүлдер бар, чүге дээрге милицияның алдыгы тускай килдизиниң ажылдакчылары төтчеглекчилерни тударынга киришкен-даа болза, протоколдар тургузарындан ойталаан. Прокуратурага киирген чамдык протоколдарга янзы-бүрү чылдагааннар-биле хемчег алдынмайн баарын база төтчеглекчилерге оларның талазындан болчуп турар аяннар барын сайыт чугаалады.

Хавырган балыкты ниитиниң чемненилге черинче дужааган, протоколдар тургустунган, баштайгы өчүктер алдынган. Ук херектиң материалдарын истелге органнарынче чорудар. Ынчангаш төтчеглекчи бүрүзү бойдуска чедирген когаралындан аңгыда балыктаарының чурумун үрээни дээш торгаалга база онаажыр.

Тываның бойдус байлаан, аң-меңин, балык-байлаңын камгалаары, төтчеглекчилер-биле шыңгыы демиселди чорудары — кижи бүрүзүнүң хүлээлгези. Төтчеглекчилер туттурган-дыр, оларга хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынганын солуннуң дараазында номерлериниң бирээзинге чырыдар бис.

Каң-оол САТ.

Ө Р Т

Арга-арыгдан репортаж

Чайын-даа, кыжын-даа кижиниң сеткилин өөртүп келир ногаан хадыларлыг Барык бажың ам таныыр арга чок. Бүүрелчин даглар, делгем чайлаглар хуюкталган. Кайнаар-даа көөрге кара девис, хүл-ыйба, салгын аайы-биле ээргиштелип турар.

Кожуун даргазының чиик машиназы хөөгейнип, барла шаа-биле дөштү өрү чүткүп олур. Ан истиг кокпа орук ыш-бус аразынга чиде кагылап, бисти олу-көзү кызаннаан, өрттенип турар тайга-биле эдертип бар-ла чор.

Оттуг арга сырыйлаан тудум ыш дендээн. Тынар безин арга чок. Бакка бак улажыр дээни ышкаш, хат хииледир хадый берди. Өрт, коргунчуг тоолда маңгыс ышкаш, часкы куу сигеннерниң кыры-биле чүгүрүп, чоон дыттарны, ак хадыннарны өлүмнүг кызыл куспаа-биле хөме ап-ла тур. Каш-ла секунда иштинде дыдырарган ногаан хадыжыгаш дөзүнден шыпшык бажынга чедир хуюкталып калды. Өрттенген хадыннарның чулуктары сыылап, чуктуг хадылар, дыттар кыпсынчыг ыыт-шимээнни болдурган. Чугаалаптар дылы чок, маңнаптар буду чок дээрден башка, өлүм-чилимге таварышкан үнүш-бойдус кижилерден дуза дилеп турган ышкаш апаар чорду.

Удаваанда кижилерниң кыйгырышкан үннери, ушкан ыяштарның даашталы дыңналы берди. Ыт үнче кожуун даргазы К. Т. Куулар бодунуң башкарып чораан машиназын углапты.

— Апрель төнчүзүнден бээр дүн-хүн чок өрт-биле демисежип тур бис. Чолаачывыс шыдашпайн баарга, бодум чоруп турарым бо. Эрткен дүне Сенек бажынче хамык улус чорудуп, карак шимчедивис. Бөгүн Ийи-Тал сумузунуң девискээринде чоруп турарывыс бо-дур — деп, Карим Тасович кыза берген карактарын чода аарак чугаалай-дыр.

— Кайда-даа калбарган өрт-түр. Бөже парашюттуг десант октаан улус бис. Оларның шимээни боор — деп, бистиң-биле кады чораан республиканың арга-арыг ажыл-агыйының күркомитединиң даргазы Толуя Хувалыгович Бараан дыңнатты.

Тейжигеш бажыңга үне халды бээривиске, ооргазында суглуг савалыг аныяк оол өрт өжүрген тур.

— Эртенгиниң он шакта дүштүвүс. Калбак-Хадыже бар чыткан өрттүң бажын дозуп турарывыс бо. Дуу адаавыста Хайыракан суурнуң чурттакчылары өрт өжүрүп турлар — деп, десантник чай кадында чугаалады.

Тодаргайлаарывыска: өрт болуп турар черде дөрт парашютист келген болду. Сергей Чернов баштаан Геннадий Назаров, Семен Салчак, Игорь Сторожев сугларның ажылдап турарын магададывыс. Олар чалбыыш аразынче үш-үдүрүм маңнашпас-даа. Өрттүң уг-шиин барымдаалап өжүрер улус болду. Барык сес шак дургузунда амыр-соксаал чок ажылдааш, он ажыг километр черни эрткен. Өрт өжүреринге мергежил деп чүве ындыг боор-дур!

— Кара-Беллирже кожууннуң бойдус камгалаар комитединиң даргазы Геннадий Чаш баштаан машиналыг кезек кижи чорутту. Казаковтуң бөлүү Оялыкта барган. Хайыракан, Ийи-Тал суурлардан кижилер база келди — деп, Шагаан-Арыг ыяш ажыл-агыйының кол инженери Сергей Спирин кожуун даргазынга илеткеди.

Чээнекке кээривиске, «Ийи-Тал» совхозтуң механизаторлары хову турлаанда олаг долгандыр олурупкан. Чаа-ла чемненип доозупкан мындыг. Чугаалажырывыска, ийи хүн иштинде өрт-биле демисешкен улус болду. Хып дээн аныяк эрлерниң арын-шырайлары чазык-даа бол, могап-шылааны илден.

— Оран-таңды өрттенип турда аңаа олурар эвес. Шыдаар шаавыс-биле демисештивис. Чоок-кавы кыштагларны камгалап алдывыс. Тайганың аңы, кужу-ла кээргенчиг-дир. Ам чаа-ла оолдап алганнар болгай. Та чежези кырлып калган — деп, бир механизатор улуг тынып хомудады.

— Силерниң келгениңер-ле эки боор-тур. Тайга элээ болгаш улус келбес чер-дир бо. Аъш-чемивис арай баксырап тур. Хлеб бараны көрбестедивис. Боттарывыстың суурувуста хлеб быжырар черивис та канчап барган. База-ла акша-көпеек чогундан ара туруп алганы-ла ол боор. Сактырга бүгү чүвевис бар-даа ышкаш, ынчалза-даа чогенчиг-ле апаар-дыр бис — деп, Буян Хөлбең аңаа улашты.

Шынап-ла, ийи-талчыларның байдалы элээн нарын улус болду. Ийи шоодай далганныг. Ону хаарып чиир үзү шуут чок. Каш борбак картошказы калбак деспи иштинде карара берген чыдар. Барык бир ай дургузунда чээрби хире эр чаңгыс богба соп чиген. Оозунуң эъди төнген. Чер чарып чадажып турда, Чеди-Хөл кожуундан ажып келген өрт ийи хонук иштинде орта ажыл база кылдыртпаан.

Барык, Чээнек, Сенек ынчаар кыпкан улуг өрттү өжүреринге Хайыракан, Ийи-Тал сумуларының чагыргалары, совхозтар директорлары база Хайыраканда котельнаяның удуртулгазы шалыпкын хемчег алганын демдеглээр апаар. Ынчалза-даа Шагаан-Арыг ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары шүшпең чоруун көргүскен. Өрттүң баштайгы удаазын харлыг чөъс өжүрген соонда хайгааралды кошкаткан. Оон түңнелинде катап хөрлээлээш, тайгаже улам ханылаан. Улуг-Хем кожуун чагыргазы Шагаан-Арыг хоорайдан чемелде күш октап, ТР-ниң Чазаандан дилег кылыр ужурга таварышкан.

Бо чазын Улуг-Хем кожууннуң девискээринге барып чорааным өртке немей, он чеди черге өрт кыпканын демдеглевес арга чок. Болган өрттер чүгле кооперативтерге болгаш совхозтарга чүс миллион ажыг рубль когаралды чедирген. Бир эвес аңаа немей 1728 гектар черниң аргазынга база 18 муң гектар черниң одар-белчииринге чедирген каражаны аңаа немээр чүве болза, когарал миллиардка-даа чыртпас хире.

Каража-когаралдарның аразындан каш чижекти каксы айтып көрейн: эргиде турган «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң үлегерлиг үш кажаазы, Белдир-Кежииинде арат ажыл-агыйының баш ашкан беш сараады, амдызында билдинип турарын езугаар алырга, ийи арат ажыл-агыйының турлаа хүл-ыйба болган.

Арыг-Үзүү суурнуң үш кооперативи боттарынга хамаарышкан малчын турлагларны өрттен камгалаар дугайында кандыг-даа хемчеглер албаан түңнелинде, чүү-даа чок кылдыр өрттенген. Кожууннуң чурттакчыларының дыштаныр, каттаар чери болур Улуг-Алаак эгезинден төнчүзүнге чедир кыпкан. Ол хамык ыяш куу арыскан апарган турар.

Өрт-куюн кылган чамдык кижилерни тыпкан. «Арыг-Бажы» совхозтуң агроному Б. Б. Дашпык-оол эрги саван өрттедип тургаш, эки чүвениң орнунга хай-халап кылган. Аңгыска чаттылган от чаңында аргаже дамчааш, алдырбайн барган. «Эйлиг-Хем» совхозтуң малчыны Михаил Даваа бодунуң-на олар-белчиирин хуюктааш, кем-херек адаанче кирген. Эъжим чурттуг Күдерек дээрзи чаңгыс оттуг-ыяш шапкаш, алдан гектар одар-белчиирни, чүс сезен гектар арга-арыгны чок кылган.

Кожууннуң башкылар коллективтери, ада-иелери, арга-арыг ажылдакчылары өрттү болдурбас дугайында суртаал ажылын өөреникчилер ортузунга шуут чорутпаан деп болур. Оон бир чижээнге Торгалыг ортумак школазын ап болур. Санчай-оол Эзир-оолдуң кайда-даа өөренмейн турар оглу Эрес, Зинаида Узун-оолдуң 7-ги класста оглу Сылдыс, Валерий Сүрүнмааның оолдары Эртине биле Элбек, Сандак-оол Ортун-оолдуң оглу Айдың, Евгений Кара-оолдуң оглу Алеша суур чанынга от-биле ойнап тургаш, улуг өрт өөскүткеннер. Чоок-кавының аргалары шаарарып, ховуларда мал оъттаар оът чок болган. Ук өөреникчилерниң ада-иелери торгаалга таварыжыры чугаажок.

Өрт-биле демиселге Ийи-Тал, Хайыракан, Иштии-Хем, Арыскан суурларның чурттакчылары эрестиг киришкен. Ынчалза-даа Арыг-Үзүү, Торгалыг, Арыг-Бажы дээн ышкаш суурларның чурттакчыларын ол черлерниң даргалары организаставайн барган.

— Суурну долгандыр өрт үне бээрге, өөм ээзи-биле ширбиил, хүүрээвис белеткеп алгаш турдувус. Суму даргазының машиназы Баян-Өлчей кырынга халдып турду. Өрттүң уун билип алгаш халдып кээр, суурнуң чонун эвилелдептер боор дээш, манап шаг болдувус. Ол-ла хевээр сураг барган. Үлегерлиг үш кажаа, малчыннарның бажың-балгады ынчаар өрттенген болбас ийикпе — деп, Арыг-Үзүү суурнуң бир чурттакчызы чугаалады.

Моон алгаш көөрге, суур бүрүзүнүң чурттакчылары өрт өжүреринден чажам дивес турган-дыр. Тус чер чагыргаларының даргаларының, ажыл-агыйлар удуртукчуларының байдалдың нарынын эскерип билбези, боттарының амы-хууда дыжын бодап, хамык чүвени арга даамалдарынче чая каап турары канчап-даа таарышпас.

Шагаан-Арыг ыяш ажыл-агыйының (директору В. С. Прудников) өртке удур белен эвес болганын айытпас арга чок. Чүс ажыг кижилиг улуг коллектив хирезинде техниктиг херекселдер-биле шуут хандыртынмаан. Ап чоруур радиодамчыдыкчылары чок. Өрт өжүрерде суг куткаш чүктеп алыр резин көгээрлер дугайында ыттаан-даа ажыы чок. Чүве бүдүрбейн турар болгаш, агар санында өскүс рубль-даа чок. Өрт өжүрген кижилерни чемгерер, хондурар талазы-биле кандыг-даа хемчеглер алдынмаан. Кывар-чаар материалдарның чогунга сылдап, машина-техниказын өрт өжүреринге ажыглавастаан. Кожуун чагыргазының ыйыышкыны-биле сөөлгү үеде ийи машинаны шимчедир ужурга таварышкан.

Кожуун девискээринге өрттер үзүк-соксаал чок, ай чыгам үеде хып келген болза-даа, кожуун чагыргазы тус чер чагыргаларының өртке удур ап турар хемчеглерин эреңгей удуртуп келген. Өртке удур оперативтиг штаб тургустунмаан.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
«Шынның» корр.

КЫМ ОТТАН КАМГАЛААРЫЛ?

Назы-харым улгадып, ам таптыг-ла алдан сестеп алдым. Мынчаар арга-арыг, хову-шөлдер өрттенип турганын көрбээн мен. Чөнүүр четкен кижи чүпү чулчуруп ор деп бодай бербеңер.

Шаанда маңаа, Арыг-Бажынга Аракчаа деп кижи арга даамалдап турду. Ооң эрес-кежээзин кайгаар мен. Бир буду аскак, чандаш хирезинде черле олут орбас. Аъттыг, чадаг чорбас-ла чери чок. Хараган, колдуунда инек-хараган үрезини чыгдырар. Час дүжерге ыяжын кезип каапкан черлерге дыт, хады өзүмнерин олурткаш туруптар. Ам көрүңер даан: Шагаан-Арыг хоорайның кедээзинде бүүрелчиннерде ногаан хадылар, ортулуктар ышкаш кыжып, чайын каракты өөртүп турлар. Арыг-Бажында хадылыг калбак эзим база-ла Аракчааның өстүрген ыяштары-дыр.

Аракчааның ажылдап келгени үжен ажыг чыл дургузунда Арыг-Бажынга мынчаар чаңгыс-даа өрт болбады. Шуут уттундурган деп болур. Ол бүгү ачы-хавыязы дээш Аракчаа (тодаргай ат-сывын уттупкан-дыр мен) ССРЭ-ниң эң дээди шаңналы — Ленин орденниң эдилекчизи болду.

Ам бойдус дээш амыр-дыжын-даа, кадыкшылын-даа харам чокка берип чоруур даамалдар ховартаан-дыр. Өрт-куюм болу бээрге безин аңаа-ла суурда кылаштажып тургулаар. Одар-белчиир кыва бээрге, шуут тоовастар.

— Биске хову өртү хамаарышпас. Арга-арыг болза өске херек — деп, Шагаан-Арыг ыяш ажыл-агыйының директору Прудниковтуң чугаалап органын каш-даа дыңнаан мен.

Улуг даргалар безин ындыг хөөннүг турда, оран-чуртувусту кым өрттен камгалаарыл? Арга-арыглар одар-белчиирлер-биле тудуш ыш-кажыгай.

Мындаа чаа кыштаавыс чоогунда калбак шык шөл өрттепи берди. Салгын аайы-биле Үш-Мөөрүк тайгазынче хөрлээлеп бар чор. Оглум Кара-оол, күдээм Апак суглар арай боорда өжүрдүвүс. Ол өрттү өй-шаанда эскербээн болзувусса, тайга-таңды чалбыыштапы бээр турган.

Өрт салган дээш ыяш ажыл-агыйы кымны-даа торгавас боор-дур. Суур чанының куу дазырларын бичии школачылар өрттедир боор чорду. Ада-иелери, башкылары та чүнү көрүп, чагып-сургап турар чүве?!

Талыгырда Буура дагны, шөйлүп баткан Сенек бажын школачы тенекпейлер өрттеди бербес дээрзи билдингир. Бо шагда, көрүп чорууурга, холунда боолуг, машина-балгаттыг кижи бүрүзү аңчы апарган боор-дур. Балыктаан, аңнаан кижилер-даа эңмесап чок. Оларның хөй пуруузу ажыл чок.

Бистиң арга-арыг ажылдакчылары, бойдус камгалалының комитеттери, колхоз, совхозтар директорлары, тус чер чагыргалары чон ортузунче кирип, өртке удур суртаал ажылын чоруткан болза, хамык одар-белчиирлер, малчын турлаглар, калбак эзимнер өрттенмес турган ийик. Шаанда болза лекция, беседа кылган даргалар улус амыратпас ийик. Ам олар кайнаар чиде бергеннери ол? Чаа үени чырыткан тайылбыр ажылы чок боорга, чамдык кыдыра угааныг кижилер бажы-биле «кылаштап», өрт-куюмну өжегээр-даа салып турар деп бодаар мен. Ынчангаш Аракчаа ышкаш кызып ажылдаарын арга даамалдарынга сүмелеп, олардан негелдени күштелдирерин дилеп орар хоочуң-дур мен.

Кыргыс БАЛДАҢ.
Арыг-Бажында арат.

ТАРЫЛГА ОРАЙТААН

Эрткен кыш хар чок таарымчалыг болза-даа, час узап, хат-когуурумнуг соок болганындан часкы тарылгаже Бай-Тайганың кайы-даа ажыл-агыйы май 10-га чедир кирбээни элээн дүвүренчиг байдалды тургускан. Бугалар баштарын, ылаңгыя «Мурнакчы» совхоз күскү үеде ыяк белеткеп албаанындан часкы суггат май эгезинге чедир чоруттунмаан. Соок болганындан хемнерниң суглары база чегей болган.

Мооң мурнунда чылдарда «Мурнакчы» совхоз тараа культураларын май 1-де чаштырып доозуп турган болгай. Бо чылын совхоз 500 гектарга тараа культураларын тарыыр. Аңаа 90 тонна үрезин херек, бо хүннерде бары 20 тонна хире. Өске артканнарын удур тып-тынып тарыыр деп турар. Тарылга орайтаар болза, кызыл-тас, сула аймаа бышпайн көк-шокар боор, үрезинге-даа, чемге-даа ажыглаттынмайн, чүгле мал чеми болур дээрзин тараажы бүгүдези утпаза чогуур.

Эрткен чылын совхоз-даа, хууда-даа кижилер тараа, картофель дүжүдүн чегей алганы-биле бо хүннерде үрезинге бергедеп, удур диленип турар. Бо хүннерде чамдык кызымак араттар болгаш хууда кижилер бугалар баштары кылырынга идепкейлиг киришкеш, тараазының шөлдерин суггаргаш, чарып, чаштырып эгелээннер. Оларга эрткен чылын хөй дүжүттү өстүргеш, орулгалыг ажылдаан Адыг-оол Өпеңни, Дакан Хертекти, Мижит-оол Донгакты болгаш оон-даа өскелерни киирип болур.

Рыноктуң ыйыышкынын шыдажып эртер дизе, кижи бүгүдези тараалыг, картофельдиг, ногаалыг олурары чугула. Мону чедип аарда чүгле карак кызыл, уйгу-чыдын чок ажылдан хамааржыр.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ХООЧУННАР ДУГАЙЫНДА САГЫШ САЛ ЫЫШКЫН

«Россия Федерациязының хамаатыларының пенсия хандырылгазын экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Чарлыкты РФ-тиң Президентизи 1996 чылдың апрель 15-те хүлээп алган. Бо чылдың май 1-ден соңгаар пенсияларга компенсация төлевирин улгаттырары ол Чарлыкта көрдүнген. Хоочуннар дугайында сагыш салыышкынны илергейлээн бо Чарлыктың дугайында тайылбырны бээрин журналист Алексей Дугержаа Тыва Республиканың Социал камгалал яамызының пенсиялар болгаш пособиелер талазы-биле организас-методиктиг килдизиниң начальниги Светлана Дыртык-Караевна ТАМЧАЙДАН диләэн.

«Россия Федерациязының хамаатыларының пенсия хандырылгазын экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң № 550 Чарлыынга ат салдынганындан бээр ам бир ай бичии ажып турар-дыр. Ынчаарга бо Чарлыкты амыдыралга боттандырар талазы-биле айтыышкынны РФ-тиң Чонунуң социал камгалал яамызы 1996 чылдың апрель 23-те телетайп дамчыштыр биске берген, а ол ышкаш Россияның бүгү областарының, крайларының, республикаларының пенсия албан черлериниң ажылдакчыларының селектор дамчыштыр чөвүлел хуралын бо чылдың апрель 28-те эрттирген.

Чарлыктың кол сорулгаларын РФ-тиң Чонунуң социал камгалал яамызының Пенсия хандырылгазының Департаментизи селектор дамчыштыр ол чөвүлел хуралга тодаргай тайылбырлаан, ынчаарга ук сорулгаларны ылаптыг билбээн шаанда, Чарлыктың кол чүүлдерин тайылбырлаары, харын билип алыры безин нарын болур ийик. Чарлыктың кол сорулгазы — пенсияның адаккы хемчээлин боттуу-биле бедидерин чедип алыры, пенсионер кижиниң амыдырап чурттаарының бетики хемчээлинге болдунарла шаа-биле чоокшуладыры болур. Амгы үеде кол чидиг айтырыг, ол дээрге, пенсияның адаккы хемчээлиниң деңдии чавызы-дыр. Ынчангаш адаккы хемчээлдиг пенсия ап турарларны пенсия хандырылгазының чүгээр деңнелинге чедирери эргежок чугула. Компенсацияның ниити түңү болгаш пенсияның адаккы хемчээли амгы үеде 213250 рубль, азы пенсионерниң амыдырап чурттаарының адаккы хемчээлиниң 82 хуузу болур ужурлуг.

Пенсияларны, компенсацияларны эде санаарының моон мурнунда ажыглаттынмаан технологиязын (аргазын) Чарлык-биле доктааткан. Моон мурнунда компенсацияларны бүгү пенсионерлерге деңкылдыр төлеп турган болгай. Компенсацияларны чаңгыс аай эвес, а пенсияның хемчээлинден хамаарыштыр төлээриниң аргазын Чарлыкка бир-ле дугаарында айыткан.

Ап турар пенсиязының хемчээлинден хамаарыштыр бүгү пенсионерлерни үш бөлүкке Чарлыктың I пунктузунда хамаарыштырган.

Бирги бөлүкке хамааржыр хамаатылар — айда пенсиязының хемчээли 63250 рубль чедир кижилер-дир. Оларга компенсацияны 150000 рубль хемчээлдиг кылдыр санаар (Чарлыктың I пунктузунуң 1-ги эгези). Пенсияның болгаш компенсацияның ниити түңү 213250 рубль болур (63250+150000=213250). Ынчаарга 213250 рубль түң дээрге, пенсияның херек кырында адаккы хемчээли-дир, ук хемчээл пенсия хандырылгазының адаккы деңнелин пенсионерниң амыдырап чурттаарының адаккы хемчээлиниң 82 хуузунга чедирер арганы бээр. Ынчаарга Тывада районнар коэффициентизин барымдаалап көөрге, Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга деңнештирген черлерде назы-хар талазы-биле адаккы пенсия 88550 рубль, Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында — 94875 рубль. Деңнештирген черлерге компенсацияның хемчээли 210000 рубль. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга — 225000 рубль болур.

Пенсиязының хемчээли (пенсияның хевиринден хамаарылга чокка: назы, инвалид болганының, азырадыкчызын чидиргениниң болгаш оон-даа өске) 63250 рубль (деңнештирген черлерде — 88550 рубль, Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында — 94875 рубль) болгаш оон-даа эвээш пенсионерлер бирги бөлүкке хамааржыр. Чижээ, 20 чыл стажтыг болгаш назы-хар талазы-биле пенсияже үнген Кызыл хоорайда херээжен пенсионер айда 88550 рубль хемчээлдиг пенсияны ап олурар дижик. Айда ол кижиге 210000 рубль хемчээлдиг компенсацияны доктаадыр, ынчангаш бо чылдың майда аңаа 298550 рубльди төлээр. Азы III бөлүктүң инвалиди пенсионерниң пенсиязының хемчээли 59033 рубль дижик, аңаа компенсацияның хемчээли база 210000 рубль болур. Майда ол пенсионерге 269033 рубльди төлээр.

Пенсиязының хемчээли 63250 рубльден хөй пенсионер ийиги бөлүкке хамааржыр. Чүл дээрге, пенсиязының хемчээли 63251-ден 128250 рубль чедир пенсионерлер Чарлыкта көрдүнген ийиги бөлүкке хамааржып турар. (Чарлыктың I пунктузунуң 2-ги эгези). Ындыг пенсионерлер оларның ап турар пенсияларының хемчээлинден хамаарыштыр (63251-ден 128250 рубль чедир пенсиядан) компенсацияны алыр, ооң хемчээли 213250 рубль болур. Ынчаарга бистиң районнар коэффициентизин барымдаалап көөрге, ол хемчээлдер мындыг болур:

Деңнештирген черлерде (р. к.—1,4) чурттап, 88551-ден 179550 рубль чедир пенсия ап турар пенсионерлерниң компенсациязының болгаш пенсиязының хемчээли 298550 рубльден ажыг болбас ужурлуг. Чижээ, деңнештирген черде хамааты 169033 рубль түңнүг пенсияны ап турар дижик, ооң пенсиязының кол хемчээли 110000 рубль, азырадыкчыга хамаарыштыр немелде 59033 рубль. Ооң пенсиязының хемчээли 88551-ден 179550 чедир рубль болганда компенсацияны 129517 рубль түңнүг кылдыр доктаадыр. Бо санаашкынны дараазында хевир-биле кылган: компенсацияның болгаш пенсияның хемчээли 298550 рубль болур ужурлуг болганда, ол 298550 рубльден пенсияның 169033 рубль хемчээлин казыырга компенсацияның хемчээли 129517 рубль болур-дур (298550—169033 = 129517). Ийиги мындыг чижекти ап көрээли: ниити күш-ажыл стажы 26 чыл турда назы талазы-биле пенсияже үнген эр кижиниң пенсиязының хемчээли 89435 рубль дижик. 298550 рубльден 89435 рубльди казыырга, компенсациязының хемчээли 209115 рубль болур-дур. Үшкү чижек: хамаатыга 88550 рубль хемчээлдиг пенсияны доктааткан, а ол кижи күш-ажыл фронтузунуң киржикчизи болганда, ооң пенсиязынга 31625 рубльди немээн дижик. Ынчангаш ооң пенсиязының ниити түңү 120175 рубль. А 298550 рубль түңнүг хемчээлден 120175 рубльди казыырга, компенсацияның хемчээли 178375 рубль болур-дур. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында (р.к 1,5) чурттап турар болгаш айда пенсиязы 94876-дан 192375 рубль аразында кижилерге компенсацияның болгаш пенсияның түңү 319875 рубльден ажыг болбас ужурлуг. Чижээ, Кыдыкы Соңгу чүктүң районунда хамаатының пенсиязы 183750 рубль, ооң иштинде пенсиязының кол хемчээли 120500 рубль, азырадыкчыга немелде 63250 рубль дижик. Ооң пенсиязы 94876-дан 192750 рубль аразында болганда 319875 рубльден 183750 рубльди казыырга, компенсацияның хемчээли 136125 рубль болур. Ынчаарга пенсионерлерниң ийиги бөлүүнүң хемчээли дээрге, Чарлыктың доктааткан түңнүң болгаш пенсияның хемчээлиниң аразында ылгал-дыр. Ол үстүкү түң Россияда 213250 рубль, а Тывада деңнештирген черлерде — 298550, Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында — 319875 рубль.

Айда пенсиязы 128250 рубльден ажыг, тодаргайлаарга, 128251 болгаш оон-даа өрү пенсиялыг хамаатыларны үшкү бөлүкке хамаарыштырган (Чарлыктың 1 пунктузунуң 3-кү эгези).

Айтырыг. Соңгу чүктүң районнарынга деңнештирген черлерде, а ол ышкаш Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында чурттап турар болгаш бо үшкү чижек бөлүкке кирген хамаатыларның 1996 чылдың май 1-ден эгелеп пенсияларының компенсацияларының дугайында тайылбырлап көрүңерем, Светлана Дыртык-Караевна.

Харыы. Деңнештирген черлерде район коэффициентизи-биле кады 179551 болгаш оон-даа өрү, Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында — 192376 рубль болгаш оон-даа хөй пенсиялыг турган хамаатыларны үшкү бөлүкке киирген. Соңгу чүкке хамаарышпас пенсионерлерниң бо бөлүүнге 85000 рубль хемчээлдиг компенсацияны доктааткан. Ынчаарга Тываның деңнештирген черлеринде пенсионерлерге 119000 рубль, Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында — 127500 рубль хемчээлдиг компенсацияны доктааткан. Мындыг чижекти ап көрээли. Кызыл хоорайда чурттап олурар хамааты 179800 рубль хемчээлдиг пенсияны ап турган дижик. Ол хамаатының пенсиязы 179500 рубльден хөй болганда, ол хамаатыга төлээр компенсацияның хемчээли бо чылдың май 1-ден эгелеп 119000 рубль болур.

Айтырыг. Кызыл хоорайда чурттап олурар пенсионер бо чылдың апрель айда компенсация-биле кады 455405 рубль түңнүг пенсияны алган дижик. Ол кижиге компенсацияны канчаар санаарыл?

Харыы. Ону мыңчаар санаар. Кызыл хоорайда бүгү пенсионерлерге компенсация айда моон мурнунда 105 муң рубль турган. Ынчаарга 455405 рубльден 105000-ну казыырга, ол хамаатының пенсиязының кол хемчээли 350405 рубль ышкажыл. Ынчангаш 350405 рубль түңнүг ооң пенсиязынга 119000 хемчээлдиг чаа компенсацияны кадарга, ол кижиниң пенсиязы компенсация-биле кады бо чылдың май 1-ден эгелеп 469405 рубль болган-дыр. (350405+11900 × 469405).

Айтырыг. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында (Тожу, Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөлдүң Кунгуртуг) пенсионерлерге чаа компенсацияны канчаар санаарыл?

Харыы. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында пенсионерлерге пенсияның хемчээли 192376 рубль болгаш оон-даа өрү болза, компенсацияның хемчээлин чаа Чарлык езугаар 127500 рубль кылдыр доктаатканын үстүнде чугааладым. Ынчаарга Мөңгүн-Тайгада чурттап олурар пенсионер бо чылдың апрельде компенсация-биле кады 297376 рубль хемчээлдиг пенсияны алган дижик. Аңаа чаа компенсацияны мынчаар санаар: 297376 рубльден мурнуку 105000 компенсацияны казыырга, ол кижиниң кол пенсиязы 192376 рубль болур-дур (297376—105000=192376). Ынчангаш ооң кол пенсиязынга 1996 чылдың май 1-ден эгелеп 127500 рубль хемчээлдиг чаа компенсацияны немээрге, ол хамаатының пенсиязының компенсациязының хемчээли 319876 рубль чеде бээр-дир (192376+127500=319876).

Компенсацияның хемчээли хамаарыштыр тодаргайлаар кылдыр Чарлыктың доктааткан пенсия хемчээлдеринге бүгү немелделерниң, өстүрүүшкүннерниң киргенин үстүнде чижектерден эскерген боор силер, тодаргайлаарга, бүгү немелделерни (ажаалдада кижилерни, чаштарны ажааганы, азырадыкчы дээш), немей өстүрүүшкүннерни (дайын чылдарында ажылдааны, репрессияга таваржып чорааны дээш база оон-даа өске) киир санаарга, пенсияның ниити хемчээли оортан тургустунар. Ол бүгү немелделерни күрүне пенсияларының дугайында Хоойлуга дүүштүр пенсияның кол хемчээлинге кииріштир санаар. Ынчангаш пенсияның бүгү түңүн чаа Чарлыктың 2 пунктузун езугаар район коэффициентилерин барымдаалап тодаргайлаар.

Ийи пенсияны ап турар пенсионерлерге хамаарыштыр тускай тайылбырны кылыры эргежок чугула. Ол дээрге, Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери, киржикчилери, ол дайынның фронтуларынга өлгеннерниң, мөчээн шериг албанныгларның арткан кадайлары, келдириишкин езугаар шериг албанын эрттирип тургаш, өлген шериг албанныгларның ада-иелери-дир, Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге хамаарыштыр онзагай чурум ажыглаттынып турар: ол чурумну езугаар олар ийи компенсация төлевирин алыр. Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге компенсация бүрүзүү оларның пенсияларының хемчээлинден хамаарыштыр улгадыр. Ийи пенсияны ап турар өске пенсионерге хамаарыштыр оортан аңгы чурум доктаатканын РФ-тиң Чонунуң социал камгалал яамызының 1995 чылдың май 22-де № 1—4—9 айтыышкынында демдеглеттинген, оларга ол чурумну езугаар чаңгыс компенсацияны төлээр. Ынчаарга ийи пенсияларның ниити түңүнге дүүштүр компенсация төлевириниң хемчээли улгадыр, тодаргайлаарга, пенсионерниң ниити орулгазын барымдаалап, оортан хамаарыштыр компенсацияны бо чылдың май 1-ден эгелеп тодаргайлаар.

Компенсация хемчээлин санаары дыка чымыштыг ажыл, ынчангаш немелде хөй үе-шак негеттиннер. Санаашкынны кылырда, эң-не кичээнгейлиг болуру эргежок чугула: Чарлыктың доктааткан түңүнүң хемчээлинге дүүштүр пенсионерлерниң ап турар пенсиязының хемчээлинден хамаарыштыр компенсация хемчээлин пенсионер бүрүзүнге тодаргайлаар. Компенсация хемчээлин тодаргайлаарда, чаңгыс аай эвес, аңгы-аңгы кылдыр көөрүнүң ындыг технологиязы (аргазы) бир-ле дугаар доктааттынганы ол. Бо бүгү ажылдарны кылырынга моон мурнунда турганы ышкаш, база-ла эвээш үени социал камгалал органнарынга бергенин демдеглээр бодай-дыр мен. Компенсация санаар ажылды республиканың 13 кожууннарында хол-биле кылып турар, а Кызыл хоорай-биле кады чүгле 5 килдистерде ол ажылды автоматчыткан.

Чарлык үнген, аңаа ат салдынган болганда, ында көрдүнген айтыышкыннарга чигези-биле дүүштүр ону социал камгалал органнары боттандырар хүлээлгелиг. Россия Федерациязының Социал камгалал яамызының 1996 чылдың апрель 23-те телетайп программазынга болгаш бо чылдың апрель 28-те селектор дамчыштыр чөвүлел хуралдың материалдарынга үндезилээш, ындыг тайылбырны берген.

Айтырыг. Чарлыктың 5-ки пунктузунга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Светлана Дыртык-Караевна?

Харыы. Ийе. Чарлыктың ол пунктузунуң дугайында допчулап тайылбырлаары чүүлдүг боор. Пенсияларны дифференциастаарының — чаңгыс аай эвес, аңгы-аңгы болдурарының айтырыын шиитпирлээрин Россия Федерациязының Президентизи дыка чугула деп санап көргенин ол пункт херечилеп турар. Ынчаарга ол айтырыгны 1997 чылдың февральда шиитпирлээри көрдүнген, биригээр чугаалаарга, «Күрүне пенсияларын санаар болгаш улгаттырар чурумунуң дугайында» РФ-тиң Хоойлузун күштүг болдуруп киирери-биле ук айтырыгны шиитпирлээри холбаалыг болур. Ол Хоойлу болза пенсионер бүрүзүнге тус-тузунда коэффициентини тодарадып тыварының принцивинге үндезилеттинген. Селектор дамчыштыр чөвүлел хуралдың үезинде биске тайылбырлап дыңнатканын езугаар алырга, чөпшээрештирилге комиссиязының ажылының түңнелинде бүгү санал-оналдарны барымдаалавышаан, ол Хоойлунуң эдилгези белеткеттинген болгаш ону баштайгы номчулгага киирери-биле амгы үеде белеткеп турар. Баштайгы номчулганың үезинде Хоойлуну бо чылдың майда хүлээп алыр байдалдыг, а оон сөөлүнде эргежок чугула сайгарылга улаштыр кылдынар хевирлиг.

Тыва Республиканың Чонунуң социал камгалал яамызының пенсиялар болгаш пособиелер талазы-биле организас-методиктиг килдизи бодунуң талазындан тайылбырны ол Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр чоокку үеде кылыр бодап турар. Хоойлунуң төлевилелин «Ваше право» солуннуң 1996 чылда үнген 1-2 номерлеринге парлаан. РФ-тиң Чонунуң социал камгалал яамызының Пенсия хандырылгазының департаментизиниң директору Ю. В. Воронин ол төлевилелге хамаарыштыр тайылбыр кылган.

Журналист: делгереңгей тайылбырны бергениңер дээш силерге четтирдим.

«ДҮЖҮРЕРИН» ДАЛАШПАЙН...

1990 чылга чедир Кызылга дыка-ла хөй тудуглар туттунуп, найысылалывыс чаартынып, сайзырап-ла орган болдур ийин. Ол дугайын бо хүнде чүгле сактыышкын кылдыр бодаар апарган бис. Ажыл-ижим аайы-биле Кызыл хоорайның тудуг организацияларының ажылы-биле таныжып, бо берге рынок үезинде хоорайның тудугжулары канчаар чурттап, ажылдап турарын сонуургап көрдүм. Моон мурнунда чылдарда «Тыва тудуг» треске 5-6 тудуг эргелелдери аңгы-аңгы участоктарлыг ажылдап турду. Бодумнуң студент чылдарымда ол тудуг организацияларынга ажылдап-даа чордум. «Тыва тудуг» трест Россия Федерациязының безин шаңналдарын ап чорду. Ам байдал бо тудуг организацияларында дүвүренчиг, шыны-биле чугаалаарга, мында бижиир-даа, сонуургаар-даа чүве чок болуп бар чыдар.

Кызыл хоорайның хоочун тудуг организациязынга «Кызыл тудуг» акционер ниитилел хамааржыр. Бо хүннерде хоорайда чаңгыс ажылдап турар тудуг организациязы. Арткан тудуг организациялары буураарының кырында келген, акша-төгериктиң чок болганындан ажыл чок туруп турар. Багай эвес ажылдап турган тудуг организациязы «Алаш» биче бүдүрүлге буурап дүшкен. Эт-севин, хөреңгизин аукционга садып турар.

«Кызыл тудуг» акционер ниитилел музей тудуунда ийи чыл улаштыр ажылдап келген. Бо тудугда тудугжулар бригадазын ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы Кызыл-оол Биче-оол удуртуп турар. Хоочун тудугжу Кызыл хоорайга чеже бажыңнарны тутпаан дээр, эрткен чылын дужарымга, тудугнуң акшазын үе-шаанда шилчидип берип турар болза, бистиң бригаданың оолдары музейниң тудуун саадавас доозуптар деп чугаалап турду. Музейниң тудуунга 1995 чылда болгаш 1996 чылдың апрель 1-ге чедир 1 млрд. 990 млн. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдары шиңгээдип алдынган. Тудугнуң участок начальниги Д. О. Шара-Хөөнүң чугаалап турары-биле алырга, 1995 чылдың октябрь айдан бээр тудугга акша бербээн. Херек кырында тудугну федералдыг бюджет-биле тудары көрдүнген. Материалдар садып алыр акша чок болганындан тудугну кылыры саадап турар. Сөөлгү үеде кээп турар тууйбуларның шынары база багай. Тудугга улуг кран хереглеттинип турар, ону кылып тургузарынга безин 200 млн. рубль херек. Чүнү-даа кылыр дээрге акша-төгерикке үзер апарган үе-дир бо — деп, чугаалап турду.

Тудугнуң ниити байдалын, тудугжуларның амыдырал-чуртталгазын сонуургап билип алыры-биле «Кызыл тудуг» акционер ниитилелдиң кол инженери Биче-оол Чадамбаевич Ооржакка душкаш, сонуургаан айтырыымны салдым.

— Музей тудуун чагыг езугаар кылдыртып турар организация ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызы, оларның бисте өреэзи 478 млн. рубль четкен. Бисте колдуунда 30 хире ажылчыннар ажылдап турар. Кижин Кочетов 131 дугаарлыг бажыңга авария болурга ону март 10-га чедир кылып доостувус, ол хирезинде хоорай чагыргазы биске бо хүнге чедир 427 млн. рубльди чедир төлеп бербээн. Контрразведка албанының ТР-де Федералдыг эргелелиниң 38 аал ишти чурттаар бажыңынга 364 млн. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдары кылдынган, ол база-ла төлеттинмээн. 1996 чылдың апрель 1-ге чедир бистиң чагыкчыларывыста өревис 1416 млн. рубль чедип турар. Ооң-биле чергелештир бистиң кереэлиг ажылдап турар организацияларда, чижээлээрге, машина-техника хөлезилеп алган, тудуг материалдары садып ап турган черлеривисте өревис 673 млн. рубль четкен. Төлээр ужурлуг үндүрүглеривис 207 млн. рубль, ажылчыннарга шалың кылдыр төлээр өревис 178 млн. рубль, олар бо чылдың дөрт айларында колдуу шалың албаан, чүгле февраль айда бичии акша төледивис.

Бо чылын тудуг тударынга чаңгыс-даа көпеек шилчиттинмээн. Ажылчыннар ажыл чок орар эвес дээш үстүнде адааным тудугларны кылып-ла чыдар. Ол хирезинде бо хүнге чедир 1996 чылда кандыг тудугларны тудары, чеже акшаның тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыры, акшаландырыышкын болур-болбазы билдинмес. Бисти бир бергедедип турар айтырыг — кылып алган тудугларывыс акша чогундан туруп аарга, ону үптеп-тонап каапарга кончуг берге-дир. Борта мындыг чижекти киирип болур. Каа-Хем кудумчузунда 161 аал ишти чурттаар беш каът тууйбу бажың бар. Эрткен чылын Тиилелгениң 50 чылында дайын киржикчилеринге 40 бажыңны кылып бердивис. Эрткен күзүн ол-ла бажыңдан 50 квартираны кылып эгеледивис, ооң иштинде 35 квартираны колдуу доозуп алдывыс, чүгле будууру арткан. Ооң соонда акша чок дээш ол бажыңнар туруп алган. Таңныылдап турда-ла, кижилер бажыңнарны сорлап турары каракка чаржынчыг, эң-не берге чүве бо. Бир эвес акша турган болза, 50 өг-бүле ол чаагайжыды туттунган бажыңга чурттай бээр ийик. ТР-ниң Чазаа тудугже сагыш салбастаан, акша-төгериктиң берге айтырыындан дыка хөй бедик мергежилдиг кадрлар тудугдан чоруп турары меңээ дыка-ла хомуданчыг-дыр — деп, Биче-оол Чадамбаевич чугаазын доосту.

Бо хүннерде Кызылда чаңгыс ажылдап турар тудуг организациязының ниити байдалы-биле таныжарга мындыг. Ажылды кылып-ла турар, акша дугайында кандыг-даа чугаа чок. Кызыл хоорайда чедир кылдынмаан тудугларны санаар болза, та чеже чүве, ол тудуглардан чеже млрд. рубльдиң тудуг материалдарын оорлап, үптеп аппарган чүве, ону кым-даа санап, түңнеп шыдавас.

Сөөлгү беш чылда бүдүрүлгелер, тудуг организациялары улуг өреге таваржып, буурап дүжүп турар. Ол чүден болуп турарыл дизе. бир-ле дугаарында үндүрүглерни эмин эрттир улгаттыр салганы, ийиде, электри энергиязының, хөмүрдаштың өртээниң хүн бүрү өзүп турары, үште, кыварчаар материалдарның болгаш артык кезектерниң, өске-даа материалдарның өртээн хостуг салганы бүдүрүлгелерни хоозураашкынга эккелгени бо.

Тудугда байдал нарыыдап, бергедеп орда, баш удур хөделип, чаа бодаашкыннарны кылган болза, Кызылдың тудугжулары мындыг берге байдалга келбес турган боор. Эрткен чылын «№ 81 тудуг эргелели» акционер ниитилелдиң начальниги Федор Дамбаев мындыг саналды киирип турду.

— Кызылдың тудуг организацияларын чаңгыс организация удуртур болза эки. шаанда канчап 5-6 тудуг эргелелдерин чаңгыс «Тыва тудуг» трест удуртуп турган-дыр — деп чугаалап турган. Черле ынчаш бо рыноктуг экономиканың негелдезинге дүүштүр тудуг организацияларын дүжүрерин-че далашпайн, ооң структуразын, удуртулгазын эде көрүп, бир түңнелден үндүрер үе келбээн бе?

Сергей ХЕРТЕК.

Кадык камгалал яамызында

ИЙИ КОЖУУНДА

Дифтерияга удур ажыл чорудар республика штавының ээлчеглиг хуралын Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл кожуун эмнелгелеринге эрттирген.

Бөгүнгү байдал-биле алырга, дифтерия-биле аараан 8 таварылга республика девискээринге демдеглеттинген боор турар. Чурттакчылыг черлер аайы-биле алыр болза, Кызыл хоорайда 3 аарыг кижи бүрүткеттинген, Кызыл, Бай-Тайга кожууннарда бир-бир, ол талазы-биле отчедун дыңнап турган. Чөөн-Хемчикке 3 таварылга демдеглеттинген.

Ук кожуунга хамаарыштыр байдалды чугаалажып көргеш, аарыгга удур тарыышкын чорударының үчедүн кедээ черлерде кошкак тургускан деп түңнелди штаб хуралы үндүрген. Кожуунда бо аарыгдан аңгыда паротит, коклюш дээн халдавырлыг аарыглардан кижилер аарып турар. Кожууннуң төп эмнелгезинде чаңгыс удаа ажыглаар шприцтер курлавырда чок, тарыышкын чорудар пункттуларның соодукчулар-биле хандыртынганы четпес, ынчангаш эргежок чугула эмнерни таарымчалыг шыгжап, кадагалаар байдал чедир тургустунмаан.

Кожууннуң педиатр эмчилери тарыышкын ажылдарының анализинче кошкак кичээнгей угландырып турар. Ниити байдалды сайгарып чугаалажып көргеш, Чөөн-Хемчик кожуун эмнелгезинде дифтерияга удур хемчеглерни чорудуп турарын республика штавы багай деп санаан. Ынчангаш кезек үе эрттерге ханалданы аңаа база дагын чорудар.

Сүт-Хөл кожуунда бо чылдың дөрт айында чурттакчы чоннуң дифтерияга удур бир удаа тарыышкынын 66 хуу чоруткан, ревакцина ажылын — 78 хуу чедирген.

Галина ПРОКУДИНА.
Республиканың медицина профилактика төвүнүң кол эмчизи.

Бистиң консультациявыс

КҮШ-АЖЫЛ ДЕПТЕРИН ШЫН КЫЛЫРЫ

Тываның Күш-ажыл инспекциязының ажылдакчылары яамыларга, күрүне комитеттеринге, албан черлеринге болгаш организацияларга барып, күш-ажылчы маргылдааларны хынап, янзы-бүрү хыналдаларны чорудуп турар үеде күш-ажыл дептерлерин шын кылырында четпестерге бо-ла таваржы бээрлер. Чамдык организациялар, чижээ, адырлар аразының «Дус-Хөл» дыштанылга баазазы, «Деткимче»—«Содействие» солун, алгы заводу, «Тускай коммунал-септелге тудуг» СТЭ, Таңды кожуунда «Шанган» совхоз күш-ажыл дептерлерин РФ-тиң күш-ажыл хоойлужудулгазынга чөрүштүр, хажыдыышкыннарг долдуруп турары илерээн. Тываның Күш-ажыл инспекциязы хажыдыышкын кылган дөрт организацияга четпестерни чайладыр дугайында даалганы берген, бир организацияны сагындырган.

Маңаа холбаштыр Россия Федерациязының ам күштүг боор турар хоойлужудулгазынга дүүштүр күш-ажыл дептерин шын долдурарының дугайында кыска сүмени бээр бодадым.

РФ-тиң КЗОТ-туң (Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодекизи) 39 чүүлүнде айытканын езугаар алырга, күш-ажыл дептери болза, ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның күш-ажылчы чорудулгазының дугайында кол документ боор турар. Күш-ажыл дептерлеринге демдеглел чугула эрге-хоойлу ужур-дузалыг болур.

Ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар ажылга кирип турар үеде доктааткан чурум езугаар долдуруп бижээш, күш-ажыл дептерин көргүзер. Мурнунда ажылдап чорбаан кижи ажылдаары-биле келген болза, ооң күш-ажыл дептерин ажылчынның азы албан-хаакчының келгени бүдүрүлгениң администрациязын ажылдап турган кижи көрүп орда, чеди хонук ашпас хуусаа иштинде долдуруп, кылыр.

Күш-ажыл дептеринге киирер чүүлдер болза:

— ажылдакчының дугайында медээ: фамилиязы, ады, адазының ады, мергежили;

— ажыл дугайында медээ: ажылга хүлээп алганы, өскээр доктаамал ажылче шилчиткени, азы ажылдан үндүргени.

Ажылга хүлээп алганының дугайында күш-ажыл дептеринге киирер бүгү бижимелдерни, өскээр шилчиткенин азы ажылдан үндүргенин бүдүрүлге администрациязы дужаал (айтыышкын) үндүрген соонда, ынчалза-даа чеди хонук хуусаадан орай эвесте кылыр, а ажылдан үндүргенде — ол-ла хүнүнде бижиир болгаш РФ-тиң Күш-ажыл дугайында Хоойлулар кодекизинге, дужаалдың сөзүглелинге бүрүн дүүшкен турар ужурлуг. Ажылдан үндүрген кижиге күш-ажыл дептерин бээрин саадатканы дээш бүдүрүлге администрациязының харысалгалыг болурун РФ-тиң КЗОТ-туң 99 чүүлүнде айыткан. Ажылчын азы албан-хаакчы кижи чөпшээрешкен болза, чүгле ынчаарда күш-ажыл дептерин почта дамчыштыр чорудуп болур.

«Ажыл дугайында медээлер» деп бөлүктүң 3 көзенээнге бүдүрүлге чериниң адын долузу-биле бижиир. Бир эвес ажылчын кижи азы албан-хаакчы ажылдап турар үеде бүдүрүлге чериниң ады өскерлир болза база-ла үшкү көзенекке: «Бүдүрүлге черин ынчаның хүнүнде ындыг ат-биле эде адаан» деп бижиир, а 4-кү көзенекке эде адааның үндезинин — дужаалды, айтыышкынны, ай, хүнүн, номерин бижиир.

Ажылдың азы албан-дужаалдың адын бижиири чаңгыс аай тариф-квалификация тайылбырынга (ЧТКТ), ону киирген дужаалдың сөзүглелинге долузу-биле дүүшкен турар ужурлуг. Ам күштүг боор турар хоойлужудулганы езугаар ажыл байдалын барымдаалап, кандыг-бир чиңгелде кылган болза, ону дужаал езугаар күш-ажыл дептеринге киирер. Бүдүрүлгелерниң, цехтерниң, мергежилдерниң албан-дужаалдарның шуптузун шын бижиири онза чугула боор турар. Оларны № 1 болгаш № 2 даңзыларда киирген, олар болза чиңгелделиг күрүне пенсияларын алырынга чугула. Бир эвес күш-ажыл дугайында медээлерни чогуур үезинде кылбаан болза администрация чери кижилерниң кылып турган ажылының байдалын тодарадып турар шынзылгазы ажылдакчыга бээр ужурлуг.

Ол документини бүдүрүлгениң езулуг архив документилеринге үндезилеп бижиир.

Ажылчын азы албан-хаакчы өске черде дакпырлап ажылдап турар таварылгада, күш-ажыл дептеринге бижилгени бүдүрүлге администрациязының дужаалын езугаар кол ажылдап турар чериниң администрациязы бижиир. Ажылдан үндүрген дугайында бижимелди база-ла ол чурумну езугаар кылыр. Дакпырлап ажылдап турар үеде күш-ажылдың ийи дептерин тургуспас.

Күш-ажыл дептерлиг студентилерге, сургуулдарга, аспирантыларга болгаш клиниктиг ординаторларга өөредилге черлери дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң хүндүскү салбырларынга оларның өөренип турган үезин бижиир ужурлуг. Ындыг бижимелдерни кылырының үндезини болза өөредилге черинге кирериниң азы оон үндүргениниң дугайында дужаалдар болур.

Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң студентилери (хүндүскү салбырларның) өөрениринге чедир ажылдавайн турган болза оларның күш-ажыл дептерин бүдүрүлге практиказы эрттирип турар үеде, бир эвес оларны тодаргай мергежил азы албан-дужаал аайы-биле ажылга киргенде бижип бээр. Профтехшколаларның, училищелерниң сургуулдарының күш-ажыл дептерин өөредилге доозулганда, оларның ажылдап барганы бүдүрүлгелерге бижип бээр, сургуулдарның профтехшколага, училищеге өөренип турган үезин аңгы айтып бижиир.

Күш-ажыл дептерлерин күрүнениң, кооперацияның, хөй-ниити бүдүрүлгелериниң бүгү ажылчыннарынга, албан-хаакчыларынга, сезоннуг болгаш түр ажылдарга беш хонуктан ажыр ажылдаан кижилерге тургузуп бижиир.

Хөй-ниити бүдүрүлгелеринге мурнунда ажылдавайн чораан, бажыңда ажылдап олурар кижилерге күш-ажыл дептерин баштайгы даалганы күүсеткеш, дужааган соонда бижип бээр. Күш-ажыл дептерлиг, бажыңында ажылдап орарларга бижимелди аңаа чурум-биле бижиир.

Ажылдап турарының аайы-биле күш-ажыл дептерлеринге Чепсектиг Күштерниң составынга, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанынга, ИХЯ-ның органнарынга, камгалалдың бүгү хевирлеринге албан эрттиргениниң дугайын ыяап-ла бижиир, кыйгырткан чыл, ай, хүнүн болгаш халашкан үезин долу бижиир.

Любовь ПЕТРОВА.
Тываның Күш-ажыл инспекциязының күрүне эрге-хоойлу инспектору.

АНЫЯК БОКСЁРЛАРНЫҢ ЧЕДИИШКИНИ

Сибирь зоназынга бирги чер дээш элээди оолдарның бокс маргылдаазы Минусинск хоорайга эрткен. Аңаа бистиң республиканы төлээлеп, Кызыл кожуунда спорт школазының үш элээди боксеру киришкен.

40 кг деңзиге Орлан Ондар шүүлде ужуражыышкынга Иван Горинни сан-биле тиилээш, чемпион болуп, өртектиг бараан-биле шаңнаткан. Ол ышкаш 42 килограммга Айдын Балзанай ийиги ээлчегде Иван Дворкинни артык күш-биле тиилээш, чемпион атка төлептиг болган. Шаңналы — өртектиг бараан. Чүгле үшкү боксер Айдыс Ойдуп-оол Россияның бо чылгы чемпиону Олег Коноплевка маргыштыг шиткел-биле аштырган.

Аныяк боксерларның тренери, Красноярскиниң башкы институдунуң спорт факультединиң доозукчузу Анатолий Солагайның база бир өөреникчизи, Новосибирскиниң күш-культура колледжизиниң сургуулу Аян Хертек Сибирьниң улуг улус чемпионадынга киришкеш, ийиги черни ээлээни өөрүнчүг.

Элээди боксерларның ук маргылдаага киржиринге спонсорлар тывылбааны харааданчыг, олар ада-иелериниң акша-хөреңгизи-биле маргылдаага киришкен. Бо маргылдаага киришкен Абаканның, Черногорскиниң, Кемеровонуң, Саяногорскиниң, Железногорскиниң, Красноярскиниң боксерлары шуптузу спонсор-деткикчилерлиг болган.

Алексей АИР.

«САЙЗАНАК» — ЛАУРЕАТ

РЕСПУБЛИКАНЫҢ УРАН ЧҮҮЛ ШКОЛАЗЫНДА

Бичии турумда кырган-авам өг доразынга кушкаш уялап алган болза, аңаа дегбезин бистерге чагып, чымчак быштак азы шыгыткан тараа тогланчызын кушкаштар уунга көзүлдүр төп каар кижи. «Өгге куш оолдап, уя кылып алырга, аас-кежик келир, шупту чүве эки болур» деп чугаалап органын бо-ла дыңнаар кижи мен. Республиканың уран чүүл школазының «Сайзанак» ансамбли «Океан» лагеринге Бүгү-российның 30 ажыг бичии уруглар ансамбльдериниң аразынга болган көрүлдеге лауреат атты чаалап алырга, алдынналып турар хоолуг ийи аист куштар ойнап турар чурукту белек кылдыр берген. Орус улустуң өг-бүлениң аас-кежиин кылдыр бүзүреп, санап чоруур, узун буттуг, чараш куштарын көргеш, кырган-авам чугаазы чүге-ле ийик, сагыжымга кирди. Бистиң час дүжери-билек, чанып келир дуруяаларывыска дөмей куштар он чыл иштинде элеп-түреп, өөренир, чурттаар оран-сава чогу-биле «аалдар кезип» келген уран талантылыглар школазынга ам-на бурунгаар көрүштүг бо куштар эккелген чадавас дээн бодал мээң сеткилимге чырыш кынды...

Школага эртенгиниң сес шак четпээнде чеде бээримге, бирги каътта даштында адрестерин улгаттыр бижигилеп каан класстардан фортепианога, пианинога, баянга ойнаап аялгалар кудумчуга чаңгыланып турду. Уруглар эртенги шакта хос класстарга онаалга кылып турар-дыр дээрзин билдим. Школада өөредилге эргелекчизи, «Сайзанак» ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу Мария Монгуповна Лопсан бисти өрээлинче чалааш, 9 шакта репетиция бар, уруглар-биле чугаалажыптар үенер эвээш дээш, класстардан уругларны кыйгырыптары-биле үне берди.

Баштай-ла арнында хүлүмзүрүг чайнаан Аржаана Шаалы, оон соонда канчаарга-даа чаңгыс хепке кудуп каан дег дөмей ийис угбашкылар Чечек, Чечена Куулар-лар кирип келдилер. Олар үжелдээ танцы бөлгүмүнде чоруп турар, бичиизинден тура танцылаарынга ынак дээрзин чугааладылар. Аржаана үш чыл ансамбльде танцылап, Новосибирск, Барнаул хоорайларга, Санкт-Петербург облазынга конкурстарга киржип каапкан, арга-дуржулгазы өөрлеринден бедик кижи болду. Уругларның өөредилгези, сонуургалының дугайында чугаалажып олурар аравыста танцы бөлүүнден Айдана Доржу, Насима Хуснутдинова, Лена Танова, сыгытчы-хөөмейжилер Орлан Серенбил, эки таныжарым Бады-Доржу Ондар олар база келдилер. Орлан эрткен чылын болган «Сарадак» конкурузунга тиилээш, бо школада Эрзинниң Сылдыс школазындан өөрени берген. Бады-Доржу Америкага башкызы Коңгар-оол Ондар-биле сыгырткаш келирге, бистиң солунга бижээн мен. Баштайгы ужуражылгавыстың соонда ооң улгадып, үнү безин чоон апарганын эскердим. Уругларның кижи бүрүзү-биле чоок таныжып алгаш, «Океан» лагеринге канчаар дыштанганын, сагыш-сеткилинге артып калган бодалдарын үлежирин дилээн мен.

— Моон мурнунда улуг-улуг конкурстарга киржип, дипломант атты чаалап ап чанып кээп турган болзувусса, Оожум океанның чанында лагерьге дыка хөй коллективтер аразынга лауреат ат тыпсыптарга, баштай бүзүревейн-даа турдувус.

— Аъш-чемниң экизин, кижи чугаалап-даа ханмас.

— Владивосток хоорайга экскурсиялап, зоопавильонда сарбашкын, чылан дээш кандыг дириг амытаннар көрбедивис дээр.

— Кижизидикчи башкыларывыс Вася, Лена, Сережа бистерге янзы-бүрү оюннарны айтып берип, шоу-концерттерге барып, солун ажылдарны чорудуп турган. «Лагерьниң вожатыйлары удуп дыштанмас улус боор бе» деп-даа турдувус. Ында езулуг ажылынга бердинген, ээлдек, хүлүмзүрүп чоруур кижилер ажылдап турарын көрдүвүс.

— Кичээлдерге үргүлчү барып турдувус. Математика кичээлдеринге, компьютерлерге өөренип, а орус дыл кичээлдеринге солун чугааларны дыңнап турдувус. Бир солун чүүл — онаалга бербес.

— Саха-Якут, Бурятиядан, Чита, Хабаровскиден келген ансамбльдерниң концерттерин сонуургап көрдүвүс. Чамдык танцыларны боттарывыс өөренип ап-даа турдувус.

Уругларның «Океан» лагерьинге ийи неделя дургузунда дыштанып, көрүлде-мөөрей дугайында сонуургаан, билген чүүлдерин бижиир болза, төнмес. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кандыг-даа улуг конкурстарга киржип чораш, мындыг өөрүшкүманнайлыг келбээн-биле дөмей. «Сайзанак» бо школаның баазазында тургустунганга-ла 3 чыл болган. Бо үениң дургузунда республиканың аас чогаалын бараалгадып, кандыг көрүлделерге боттарының талантызын көргүспээн дээр. Ынчалза-даа «Океанның» администрациязы «сайзанакчыларның» уран чүүлүн бир янзы көрүп, национал езу-чаңчылдарны утпайн, чоңга нептередип чоруурун кол чүүл деп көргенин демдеглевес арга чок. Ынчангаш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың, Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыраптың адынга тус-тус байырлыг бижиктерни чорутканы-даа ол.

Уругларның ынай-бээр чоруп, тыва чоннуң национал культуразын танцы-самга, хөөмей-сыгытка көргүзеринге улуг дузаны хореография башкызы Раиса Александровна Монгуштуң, хөөмей-сыгыт башкызы Коңгар-оол Борисович Ондарның, музыка башкызы Вячеслав Альбертович Тановтуң үлүү улуг. Башкылар «Сайзанак» ансамбльди боттарының изиг күзели-биле тургускаш, программаны сөөлгү шимчээшкиннеринге чедир кызыл кужу-биле кылып ап турарлар. Республика чергелиг концерттер болурга-ла, «Сайзанак» ансамбльди чалаар, а дуза кадып чаңгыс тон, бөрт-биле дузалажыптар организация, яамы-даа чок. Уругларны «Океан» чорударда Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шырап, Чоннуң социал хандырылга яамызының сайыды Д.-С. Б. Яндак олар улуг дузаны көргүскенин башкылар өөрүп чугаалап олурдулар. А хамаарылгалыг Культура яамызының ажылдакчылары дуза көргүзер хамаанчок, үш чыл болган ансамбльдиң чаңгыс концертин-даа көрүп көрбээн. Өске черге чудун көргүзер эвес, башкылар ол-бо таныш-көрүш аайы-биле «Маргелен» бүдүрүлге черинге идик-хеп даарадып алгаш, лауреат атты чаалап алган. А бүдүрүлге черинге даараткан хеви дээш акшазы ам-даа төлеттинмээн. Кайыын, кажан акша-төгерик келири билдинмес. Үениң бергедээни-биле кичээлге танцылап кедер тапочкалар безин чок. Бо бүгү чидиг айтырыгларны кандыг чадага тургуспаан дээр, ханага үскен-биле дөмей, шип-ле шимээн, кандыг-даа харыы чок. Харын-даа «ажыыңар бар эвес» дээн хөөннер бо-ла тургустунуп келир.

Баштайгы чылдарда бо школаны «салым-чаяанныглар школазы» деп-даа адап турду. Мында, шынап-ла, чүгле уран чүүлге эвес, өөредилгеге база салым-чаяанныг уруглар өөренип турар. Бир эвес уругнуң ниити билиг школазында демдектери багай болза, бо школага өөренир эргезин казыырынга чедир айтырыг тургустунуп келир. Ынчангаш уруглар кайы-даа школага шыырак өөредилгени чедип алыры албан дээрзин эки билирлер.

Мээң чугаалашкан уругларым амдыызында бичии, 5-6 класс назылыг болгаш чүгле хореография, уран чүүл талазы-биле өөренип, эртем-билиг чедип алыр күзелдиг болдулар. Шынап-ла, бичиизинден эгелеп шимчээшкин, нота бүрүзүнүң чүнү чугаалап турарын билир улус дээди эртем чедип, республиканың булуңнарынга ажылдап чеде бээр чүве болза, тыва чоннуң ниити культуразы бедик чадаже үнер ийик. Ынчалза-даа бо школаның доозукчузу, Бурятияның алдарлыг артизи Меңгилен Сат ышкаш, бистиң республикага ажылдаар чер тыппайн, өске республикаларга эң кол өзек болуп ажылдаар апаар чүве болза, школаның ажыы бар бе дээн бодалдың тыптып келбес аргазы чок. Раиса Александровна Монгуштуң өөреникчизи Меңгилен Сат Улан-Удэ театрының кол балет солизи болгай.

Республиканың уруглар уран чүүл школаларының көрүлдези чазын болуп эрткен. Аңаа республиканың уран чүүл школазының өөреникчилери жюриниң эң улуг үнелелин алган. Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы А. П. Оськин бо уругларның талантызын улам сайзырадыры-биле школаны 11 чыл кылыр айтырыгны тургускан. Эки шагда бо школаның 9-ку клазын доосканнарны улуг хоорайларже өөредип чорудуп, дээди эртем чедип алыр арганы берип турган. Үениң бергедээни-биле 13-14 харлыг уругларны өскээр өөредир арга-шинек чок апарган, ынчангаш республиканың уран чүүл школазын 11 чыл кылырын амыдырал негеп келген дээрзин башкылар база чугаалап турдулар.

...Школаның көскү черинде алдынналчак хоода ойнаан куштар... Бистиң талантылыг чаштарывыстың танцы-самы кезээде чарылбас бо куштар дег, каас-чараш, чонунуң эгээртинмес аас чогаалын салгалдан салгалче дамчыдып-ла чоруур болзунам.

Светлана МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: танцы бөлүүнүң уруглары репетиция үезинде; бичии хөөмейжилер — сценада.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

«АЗИЯ ТӨВҮ» ШАҢНАЛ ДЭЭШ

Май 25-26 хүннеринде республика найысылалы Кызылга «Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүрешке улустар аразының чаңчыл апарган маргылдаазы болур. Маңаа хамаарыштыр ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы Вячеслав Маадыевич Кара-Тоннуг интервью берген.

— Маргылдааның төөгүзүн кысказы-биле тайылбырлап бериңерем, Вячеслав Маадыевич.

— Күзелдиим-биле харыылаайн. «Азия төвү» шаңнал дээш улустар аразының бо мөөрейи 1978 чылда эгелээн чүве. Аңаа чүгле Сибирьниң эвес, харын мурнундагы ССРЭ-ниң составынга кирип турган, ам хамаарышпас күрүнелерниң командалары безин киржип турган. Ук маргылдааны бо чылын 16 дугаар эрттиреривис ол. Бо маргылдаа болза улустарның найыралын быжыглаарынга, спортчу мергежилди бедидеринге улуг идигни берип турарын демдеглээр апаар.

— РФ-тиң Күш-культура болгаш спорт яамызындан харыысалгалыг аалчылар маргылдааны эрттиреринге киржип келген бе?

— Ийе. Россия Федерациязының хостуг болгаш грек-рим хүреш федерациязының президентизи, Олимпий оюннарының ийи дакпыр чемпиону Иван Ярыгин болгаш РФ-тиң хостуг хүрешке олимпийжи шилиндек командазының улуг тренери Шамир Невретдинов олар мында чедип келген. Бистиң аалчыларывыс бөгүн 3 шакта ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединге парлалга конференциязын эрттирер.

— Маргылдаага киржири-биле кайы черлерден чагыглар келген ирги?

— Ам дээрезинде Моолдуң Убса-Нур аймааның, Хакас, Якут республикаларның, Кемерово, Новосибирск областарның, Усть-Орда Бурят автономнуг округтуң мөгелери келир бис деп чагыгларны киирген. Маргылдаага киржир күзелин илереткен, ынчалза-даа акша-көпеек айтырыынга кызаткан черлер база бар, олар маргылдаа эгелегиже чедип кээп база магат.

Хостуг хүреш маргылдаазы доостурга, май 26-да ТР-ниң профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң «Найырал» деп шаңналы дээш тыва хүреш мөөрейи болур.

— Вячеслав Маадыевич, ТР-ниң мөгелериниң байдалы кандыг ирги?

— Бистиң республиканы төлээлеп, 4 команда азы 40 мөге киржирин көрген. Бо командаларны ТР-ниң күрүне тренери Александр Хертекович Доржу баштап, бүгү таланың белеткелин кылган кижи.

— Олимпий оюннарынга 52 килограммга хүрежир мөгениң салым-чолу чүү болган ирги?

— РФ-тиң хостуг хүреш федерациязының президентизи Иван Ярыгин бо дензиге Тываның төлээзи Чечен-оол Монгушту хүрештирери-биле тускай телеграмманы делегейниң хостуг хүреш федерациязының президентизинге чоруткан. Чечен-оолду хүрештирер дугайында тускай чалалга бижиктиң кээринге И. Ярыгин бүзүреллиг чорду, ынчангаш Чечен-оол амгы үеде РФ-тиң Олимпий оюннарынга баар шилиндек командазының составы-биле кады Кисловодскиде белеткелди эгелей берген.

— Улуг маргылдааны чорударынга ачы-дуза чедирикчилери кымнар болган ирги?

Маргылдааның кол деткикчизи Тывада девискээр аайы-биле «Улустуң бажыңы» хөй-ниити албан чери — Россияның Президент соңгулдаларынга Б. Н. Ельцинни деткиириниң хөй-ниити комитеди (директору ТР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы, эртем кандидаты К. С. Күжүгет). Өске деткикчилери «Тыва чээли» банк, Тываның харылзаштырылга компаниязы, «Пөс» болгаш «Вавилон» деп кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгелер, «Квант» фирма, «Ойна» артель, «Тыва нефть продукт» күрүне бүдүрүлгези боор турар. Бөгүн маргылдаага киржир кижилерниң чурттаар, ашкарып-чемгерер черлерни бүрүн белеткээн. Оон аңгыда хөй санныг туристер келирин манап турар бис, оларже база кичээңгейни угландырарын баш удур көрген.

— «Азия төвү» шаңнал дээш маргылдааның келир үедеги перспективазы кандыгыл, Вячеслав Маадыевич?

— Маргылдааның ужур-дузазы улуг болуп турарын демдеглээри чөптүг боор. РФ-тиң хостуг болгаш грек-рим хүреш федерациязының президентизи Иван Ярыгинниң-даа, РФ-тиң олимпийжи шилиндек командазының улуг тренери Шамир Невретдиновтуң-даа Кызылда келген бир кол чылдагааны болза, Россия Федерациязының хостуг хүрешке 1997 чылдагы чемпионады Тываның найысылалынга эрттирип болур бе, азы болбас бе деп айтырыгны бүгү талалыг өөренип көөрү болуп турар. Россия хемчээлдиг чемпионатты эрттирери белен эвес-ле болгай, ол дээрге адак-ла дизе, делегейниң биче чемпионнаттары-биле барык дөмей улуг маргылдаа. Аңаа белеткелдер эвээш эвес үени негээр, харыысалгазы дыка улуг.

Улустар аразының улуг маргылдаазын эрттиреринге биске улуг дузаны көргүзүп турар спонсорларывыска баш удур өөрүп четтиргенивисти «Шынны» дамчыштыр илереттивис.

(Интервьюну Алексей АИР алган).

ЧИДИГ ДЕМИСЕЛГЕ...

Моон мурнунда чылдарда Ак-Довуракка-даа, кожуун төвүнге-даа хүреш маргылдааларынга бистиң кожаларывыс Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Бай-Тайга кожууннарның мөгелери аалдап кээп, киржири чаңчыл турган чүве. Хүреш маргылдаалары ук кожууннарга ол хүн (Тиилелге хүнүнде) база болуп турганындан чүгле Бай-Тайгадан чаңгыс мөге бо удаагы маргылдаага киришти.

Хүрешке колдуунда-ла 20-30 хар иштинде, күш-шыдал үезинде аныяктар киришкен, ол чорук маргылдааны чидиглендиргени илден. Янзы-бүрү аргаларны ажыглап, онагларын саат чокка, шиитпирлиг октап турганы оон херечизи болур. Чидиг демиселдиң түңнелинде аныяк мөге К. Куулар шүүлген. Игорь Ондар (Ак-Довурак) үжүүрлешкен. Бо мөгелерге хоорайның хлеб заводунуң директору шаңналдарны тывыскан.

Шыдыраа маргылдаазынга 50 хардан өрү назылыг 21 шыдыраачы киришкен. 19 санны алган Алдын-оол Хомушку бирги, 18.5 санныг Василий Урусов ийиги, 18 санныг Ока Монгуш үшкү черни алган.

Тиилекчилерге өртектиг шаңналдарны тывыскан.

Базыр МОНГУШ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

1996-97 чылдарда техникумнуң бодунга дорт өөрениринче күзелдиг аныяктарны Кызылдың коммерция техникуму чалап турар. Тускай эртемнери (специальность): бухгалтер-финансист, бухгалтер-экономист, бараан чарлаар товаровед, коммерсант, хөй-ниити чемненилгезиниң технологу, кооперативтиң организакчызы болгаш башкарыкчызы.

Бот-өөредилге салбырынга өөренир эртемнери: бухгалтер-финансист, бухгалтер-экономист. Өөренир хуусаазы 2 чыл. Документилерни 1996 чылдың июнь 10-дан июль 10-га чедир хүлээп алыр. Кирериниң шылгалдалары июль 15-ке чедир тускай чарлал ёзугаар болур.

Кирериниң шылгалдаларынга дужаар эртемнери:

1. Орус дыл (диктант);
2. Математика (аас-биле).

Документилерни директорнуң адынга билдириишкин-биле кады дужаар.

1. Ортумак эртеминиң дугайында аттестат.
2. Алды фото-чуруктар, хемчээли 3×4.
3. Доктааткан хевир ёзугаар керээ.
4. Шуут өөренирлер эмчи шынзылгазын дужаар.
5. Бот-өөредилгелиглер күш-ажыл дептери.
6. Паспортту болгаш шериг биледин боттары эккээр.

Техникумнуң адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин кудумчузу, бажың № 41. Телефоннары 2-15-54, 2-55-53.

Истелге эргелелиниң дыңнадыы

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының истелге эргелели «Кредит» дээр кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң удуртукчуларының талазындан акша салыкчыларын мегелээн барымдаалар талазы-биле кеземче херээниң истелгезин чорудуп турар.

Моон мурнунда истелге органнарынга бо талазы-биле медээ кирбээн бүгү салыкчылар ИХЯ, Ленин кудумчузу бажың 18, 309 дугаарлыг кабинетке кээп, медээ-өчүктерни бээрин дилеп тур бис. Телефоннары: 2-17-85, 92-2-60.

Бо кеземче херээниң талазы-биле 1951 чылда төрүттүнген Игорь Анатольевич Антипинни, 1970 чылда төрүттүнген Владимир Кунгаевич Симчитти дилеп турар бис. Бо ийи кижиниң турар черин билир кижилер бар болза, үстүнде айыткан телефоннарже долгаарын диледивис.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң хүндүлүг кырган-ачавыс, ачавыс Ондар Санчай-оолович Чалдыг аар аараш амыдыралының 64-кү чылында бистен чарлып чоруткан. Ол баштайгы дээди эртемниг мал эмчилериниң бирээзи. Тес-Хем совхозунга, Эрзинге улуг мал эмчилеп хөй чылдарда ажылдаан. Бистиң эргим ачавысты сөөлгү орукче үдешкен, материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүскен оолдарывыстың кады ажылдап турар эш-өөрүнге, Роланда Лаевна Биче-оолга, уругларывыстың чаңгыс классчыларынга, Бай-Дагда арат ажыл-агыйлыг Алдын-оол Сояновичиге, ооң ажы-төлүнге, Эрзин кожууннуң мал эмчилериниң, башкыларның, көдээ ажыл-агый эргелелиниң коллективтеринге, кожаларывыска. Эрзинниң төп эмнелгезиниң коллективинге, ырак-чооктан келген төрелдеривиске, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен буянныг чонувуска четтиргенивисти илергейлеп, мөгейдивис.

Өөнүң ээзи Галина Чалдыг, оолдары, уруглары.

Аныяк назынындан элекке чарлып чоруткан бистиң эргим ынак ававыс Валентина Өндүр-ооловна Далданы сөөлгү оруунче үдээриниң аар-берге хүннеринде биске сөглеттинмес деткимче-дузазын көргүскен республиканың күрүне филармониязының, «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүүнүң, аныяктарның «Күзел» театрының коллективтеринге, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин, Каа-Хем кожууннардан келген дөргүл-төрелдеривиске, кудаларывыска, эш-өөрүвүске чүректеривис ханызындан четтиргенивисти илергейлеп, черге чедир мөгейдивис.

Өөнүң ээзи, оглу, кызы.

КИНО

МАЙ 24-те

«НАЙЫРАЛ»: «Алдар болгаш Ниндзяның ханы» (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда. **Видеозалга:** «Ындыг янзы-бүрү алышкылар» 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Имитатор» 13.00, 15.10, 17.20 шактарда.

Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырлар камгалалының яамызы Бии-Хем кожууннуң Туран арга-ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары

Иван Иванович
СЕМЕНОВТУҢ,
Владимир Яковлевич
ЧУДОЯКОВТУҢ,
Сергей Авраамович
АСЛАНОВТУҢ,
Геннадий Петрович
БЕЛЯКОВТУҢ,
Юрий Ховалыгович
СЫДАН-ООЛДУҢ,
Александр Семенович
САВИННИҢ

өрт өжүрүп турган үеде айыыл-халапка таварышкаш, мөчээнин дыңнатпышаан, оларның өг-бүлелеринге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906. корр. сч. 700161629. МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Үргүзүкчүлары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, өөчүлгэ — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу-журумнуң чагыддазынга контроль болгаш бүрүткелдиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактыларны дыңналдылары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тиражы — 8717.

Чагыг № 105 — 177.